

a hangszeres, mint a műdalos népies hatás után indulva, sőt éppenséggel maga is komponál ilyen fordulatokat vagy témákat. Erkel is a maga korábbi, a nemzeti romantikára jellemző heroikus operastílusából a *Dózsa György*-ben (1867) és a *Brankovics György*-ben (1874) már a népi zenedráma irányában lép tovább, a zárt számokkal (áriákkal) való korábbi építkezés helyett a Muszorgszkijra is oly jellemző deklamatív-recitatív stílusra törekedve.

Mindezen jelentős és értékes kezdemények – vagy utórezgések? – ellenére a kor hazai zenei művelődésének összképe ugyancsak bizonyos stagnálást mutat: lényegében azonos típusút az irodalomban látottal. Egyrészt a nemzeti romantika a nagyok által is – s nem véletlenül – már csak esetlegesen választott útja lesz egyre kevésbé járhatóvá, olyan útként, mely a társadalmi változásnak és vele az érzékenység átalakulásának kevésbé gyors üteme esetén is legfeljebb egyfajta, s már nem is hosszú életű magyaros zenei utóromantikát eredményezhetett volna, talán még néhány jelentős alkotással is, ám az egész irányzat hanyatlását már így sem tartóztathatva fel. Másrészt mintha a kor hazai valósága, az általa kitermelt zenei műveltség s ennek valóságészlelése sem lenne még sem elég gazdag, sem elég differenciált ahhoz, hogy képes legyen problémáit (köztük sajátos nemzeti igényeit) a kor nagy hagyományú, szervesen kifejtett európai zenéjének már sokféle érzékenységet kifejezni képes nyelvén és formáiban megjeleníteni. Az 1885-ben kiadott *Magyar Zene-költők Kiállítási Album*-ban publikáló szerzők itt közölt reprezentatív magyaros igényű darabjai jó részükben már fáradt és kötelességszerű alkotások. Eleven hatóerőként az így értelmezett, a reformkorból kinőtt nemzeti zenei nyelv már csak a népies műdalnak a zenei tömegműveltségben egyre nagyobb szerephez jutó műfajában fog tovább élni, ám – új alkotó tehetségek szükségképpen már csak alkalmi jelentkezése, és az e zenei nyelv a magas műveltségbe való beemeléséhez szükséges szakmai műveltségnek hiánya folytán is – egészében csupán konzerválva egy túlhaladott, s reformkori pozitív funkcióit társadalmi alapjának hanyatlásával együtt elvesztő zenei nyelvet, mely így egyre jobban elszakad a teljesen más utakra térő zenei magas műveltségtől is. Bár kétségtelen: utóbbinak nyelvén és műfajaiban ebben, a kor európai magas zenei áramlatai közül Magyarországon végül is legerőteljesebbnek bizonyuló wagneri és brahmsi mintákat követő korszakban mindvégig nem is születik jelentős

hazai mű. A kor néhány, ma már kevésbé ismert hazai komponistájának egy-egy valóban értékes, bár többnyire így is elfelejtett munkája mellett magyar szerzőtől szinte csak egyetlen nagyméretű alkotás bizonyult valamelyest is időtállóknak: Goldmark Károly operája, *A Sába királynője* – ám ez is sokkal inkább bécsies, illetve elsősorban ott érvényesülő francia hatásokat, mintsem valamely magyaros zenei élményt tükröz, ami persze témájából is adódik. A budapesti Operaház kortársi magyar szerzőktől származó, viszonylag nem is ritka bemutatói indokoltan csekély sikereket hoznak. E munkák elsősorban Wagner nyomán induló stílusa, éppúgy, mint az Operaháznak így szükségképpen a külföldi standard művekre épülő műsora és az ezeket tolmácsolni képes (részben külföldi) művészekre támaszkodó személyzeti politikája bőséges tápot is ad az Operaház és általa a hivatalos magyar zenei élet ellen a népies műdal és az áltörténeties „kuruc” zene nyelvével azonosított nemzeti zenekultúra védelmének címe alatt indított provinciális, nemegyszer reakciós és jórészt demagóg támadásoknak, a sajtóban éppúgy, mint a parlamentben. Eredményként az olyan művészek elkedvetlenítésével, mint Gustav Mahler, a nagy késő romantikus német zeneszerző (1888–1891-ben az Operaház karmestere), vagy a győri születésű Richter János, a jeles Wagner-dirigens, – de semmivel nem segítve egy valóban új magyar magas zenei kultúra létrejöttét. Mindez együttesen fog odavezetni, hogy a századfordulótól majd kibontakozó magyar zenei megújulás kétségtelenül ezzel az átmeneti korra oly jellemző, részint magyaros, részint nemzetközi – főleg wagneries – epigonizmussal szemben, annak tagadásaként jön létre. Társadalmilag ugyanúgy mélyebb rétegekhez nyúlva ihletért, mint majd – szemben e kor irodalmi értékrendjével és érzékenységének társadalmi meghatározóival – Ady is.

Ennek ellenére méltánytalan túlzás lenne a kor zenei műveltségének képét csak negatívumokban látni. A valódi művészi alkotó teljesítmény stagnálása mögött ugyanis észre kell venni magának annak a körülménynek roppant pozitívumát, hogy a hazai magas zenekultúra (természetesen nem előzmények nélkül) e korban nagyjában-egészében sikeresen átvette Európa nagy zenei nyelvét, s annak értékrendjét, túllépve a korábbi, a maguk idejében és funkciójában feltétlenül jelentős és pozitív, de már fejlődésképtelen, provinciálisnak megmaradt irányokon. És ezt elismerve ugyanígy értékelni kell a korszak e nyelvet remekművek alkotása nélkül,

de pontosan és kulturáltan alkalmazni kezdő első hazai kismestereinek: komponistáknak, előadóművészeknek és az új zenei nyelv megszólaltatására és átélésére generációkat szakszerűen nevelő zenetanároknak teljesítményét. Az 1880-as évek végével e fejlődés még nincs lezárva, – de az alapokat már lerakták egy, a zene roppant tömeghatása révén különösen elősegített új és modern társadalmi fogékonyságnak jelentős elemeiként.

A kultúra valamennyi ágazata közül az építészet és a képzőművészet az, melynek változásaiban legkisebb a szűkebben hazai társadalmi változásokkal előállott új feltételek befolyása. Mind a hazai klasszicista építészet, mind a késő klasszicizmust és korai romantikát összeötvöző képző- és iparművészeti stílus hanyatlása egy (az építészet vonatkozásában ráadásul döntően a bővülő objektív technikai lehetőségektől befolyásolt) európai folyamat része volt. Az építészetbe nemzeti vonásokat bevenni kívánó olyan kísérleteknek meddősége, illetve álsága, mint az 1790-es években a „magyar oszloprend”, vagy az abszolutizmusban Feszlnék a Vigadóra tervezett magyar népviseletes kariatidái, a kísérlet műszaki értelmetlenségén, vagy éppen a cél szempontjából és dimenzióiban jelentéktelenségén át szinte azonnal nyilvánvalóvá vált. Objektíve meghaladottan e stílusok elmúlását a hazai viszonyok között a gyakorlati igényeknek, illetve a valóság tükrözésének szempontjából sokáig még igen megfelelő voltuk is legfeljebb csak késleltethette, de el már nem háríthatta. Így nem meglepő, ha helyükbe magától értetődő természetességgel lépnek a kor európai, persze sokáig ott is az útkeresést tükröző irányzatai.

Az építészetben ez a korszak uralkodó stílusaként a historizáló eklektika kibontakozását jelenti, mely már az 1850-es évektől kezdve (akkor még párhuzamosan a lassan elhaló klasszicizmus egy sajátos változatával) megjelenik, és sorban megihletve a romantikától is pártolt neogótika, sőt a mór stílus által is, korunkra – elsősorban Ybl Miklós munkásságán át – a neoreneszánszban ér el művészi csúcspontjára, hogy végül hanyatlásában mintái közé a barokk is visszatérjen. Tulajdonképpen meglehetősen sivár, az építészettörténet egész tárházát felélesztő mintáinak gyors változtatásával nagyon is az építészeti invenció válságát tükröző kép lenne ez, ha Magyarországon tehetséges építészek egész sora (nemcsak Ybl, de Steindl Imre, Hauszmann Alajos, Schulek Frigyes, Petschacher Gusztáv, Kauser József, Szkalniczky Antal stb.), az adott történelmi formák gazdag és szellemes variálásával, majd a modern építőipari tech-

nika lehetőségeinek (elsősorban az öntöttvas-, később a betontechnikának, a nagy fesztávolságok építését is lehetővé tevő vasszerkezeteknek) is felhasználásával nem tudott volna – kivált az építészetileg a helyi érdekektől független Közmunkatanács irányítása alá helyezett Budapest néhány pontján, vagy például az újjáépülő Szegeden – meglepő jó hatású és modern funkciójú, épületgépészetileg is egyre felszereltebb: víz- és gázvezetékekkel behálózott épületeket és épületegyütteseket létrehozni. Persze van (s nem is ritkán), ahol a városképek vagy az olyan egyedi épületek, mint egy-egy pályaudvar, vasúti állomás, középület (iskola, városház, bíróság stb.), vagy a jó módú mezővárosi polgárok lakóházai az ízléstelenségbe vagy sablonos rutinmunkába süllyedt arculatot mutatnak. De a historizáló homlokzatok mögött korszakunk folyamán mintegy felhalmozódva, egyre nagyobb erővel érvényesülnek azok a modern, nagy tömegek közegészségileg is megoldott tömör elhelyezését éppúgy, mint az ipari termelést legcélszerűbben biztosítani képes építészeti megoldások és őket kielégíteni hivatott műszaki elemek, melyek egyre erősödve, igényeikkel és lehetőségeikkel az épület-általános alakításába is egyre inkább beleszólnak, hogy a századfordulóra – korszakunkon immár túl – hirtelenül felrepesszék a történelmi burkot, az építészeti stílusoknak minőségi megújítása felé mutatva. Innen visszatekintve lesz érthetővé az egész építészeti eklektika is, mint egy a hirtelen jelentkező modern funkciókkal és őket kielégíteni is kész technikákkal adekvát stílust kereső korszak. És ha az eklektika a századfordulóra a funkciónak megfelelő építészeti stílus megtalálásával szükségképpen meghaladottá válik is, korszakunkban átmeneti, kereső jelentősége és értéke korántsem lebecsülhető.

A képzőművészetben az 1870–80-as években az építészeti eklektikával mélységesen rokon akadémizmus válik uralkodóvá. A kor megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyai között ugyanis (kivált a képzőművészet vonatkozásában) elsősorban az a fajta fogékonyság hanyatlott el, mely reagálni volt képes a valódi romantikát tápláló emberi, társadalmi és nemzeti problémákra. Az, ami belőle a korszakon végighúzódva, sőt azon túlnyúlva is visszamaradt – igen jellemzően az értékek devalválódásának mechanizmusára –, korszakunk folyamán művészileg már feltartóztathatatlanul a giccs felé fog tartani. Éppúgy, ahogy hamis idillé vagy álpátosszá válik a mögötte álló stílust fenntartó érzékenység is: hazuggá a társadalmi összhangra irányuló törekvés, és sovinizmussal fertőzött

pártpolitikai jelszóvá a romantikus nemzeti érzés, melyek pedig egy-két emberöltővel előbb még magas képzőművészeti igények s értékes alkotások őszinte ihletői voltak.

Az, ami most néhány évtizedre mint a képzőművészet legmagasabbnak elismert színvonalát reprezentáló stílus az előtérbe lép, alapjában az elégedett, a célba ért, és a kapitalizmus még emelkedő szakaszában levő polgárság világnézetét és ízlését tükrözi, paradox módon éppen még nem teljesen polgári volta, erős feudális vonásai által. Igaz, eltávolodva a magatartásnak csak a romantika nyelvén kifejezhető eszményeitől, ez az ízlés az anyagi-tárgyi világnak éppúgy, mint társadalmi viszonylatainak egyfajta, már a polgár új igényeivel harmonizáló és a bőség és szépség hagyományos eszményeinek megfelelő, lehető tökéletes hűségű ábrázolását igényli. A képzőművészet most ennek a törekvésnek jegyében választja meg műfajait és témáit és ennek hitelét alátámasztandó az ábrázolásnak az így meghatározott világot minél hűségesebben reprodukálni képes nyelvezetet keres. Ám egészében mindez sem formában, sem tartalomban még nem lép túl a lehanyatlott feudalizmusnak azon az ízlésén, melynek a győztes polgár egyelőre még csak örökébe lép – anélkül, hogy eredményei minél teljesebb birtokbavételén túl, annak már meghaladását is igényelné. Ennek megfelelően – hasonlóan az építészeti eklektikához – mindabban, ami így létrejön kevés az eredetiség: a tárgy megválasztásában összetorlódnak a barokkból, a klasszicizmusból és a romantikából egyaránt megfelelőnek érzett erősen történeties témák, műfajok, mint ahogy az ábrázolásban is felhasználásra kerülnek mindezen stílusok felhasználható eredményei. Ebből a zsákutcából csak látszólag jelent továbblépést a minél teljesebb naturalizmussal megfestett, bár éppen ezáltal, az ábrázolás előterébe annak tartalmi elemeit állítva a tárgy sajátlag festői kifejezésének eszközeiről lemondó életkép rohamos terjedése. Az életkép az ábrázolás tárgyában és nyelvében csak látszólag szakít a feudális ízlés igényeivel: mindössze az annak kifejezésére használt eszközöket alkalmazza egyszerűen a kispolgár kortársi világának és érzelmeinek színvonalához. Sajátlag a művészet síkján ebből az akadémikus ízlésből az első továbblépést a század utolsó harmadától kezdve kibontakozó realista törekvések fogják meghozni, a polgárt ráébresztve immár legsajátabb világa nem szükségképpen szép, gazdag és harmonikus, de éppen ezáltal valóságos voltára is. Ezzel csaknem egyidőben jelennek

meg a festészetben egyrészt az első impresszionista művek, amelyek a látvány művészi visszaadásának összes eddigi festői módszerét megkérdőjelezzik, másrészt a látvány racionalitásán túllépő, egyelőre még akadémikusan bemutatott, de egészében már irracionális vízió első ábrázolásai.

Ha a realizmus és az impresszionizmus megjelenése korszakunkon át Európának még legpolgárosultabb társadalmaiban is csak lassan – a szélesebb közízlésben pedig még annyira sem – volt képes kiszorítani az akadémizmust, nem meglepő, ha a magyarországi képzőművészet fejlődésében mindez fokozottan érvényesült. A romantika hanyatlásával korszakunk hazai társadalma polgárosodásának adott, feudális maradványokkal még erősen terhelt fokán az akadémizmus elfogadására – egyrészt ennek sokban a feudalizmus ízléséhez kapcsolódó eklekticizmusa, másrészt már magának a nemzeti romantikának alapjában akadémikus kontösben volt megjelenése folytán is – különös gyorsasággal készen állt. Éppúgy, ahogy a középrétegek az ízlés polgárosodásában többnyire csupán a kispolgár szintjéig eljutott tömegei boldogan fogadták az életképben saját, az egyre távolodó idillt és harmóniát kereső illúzióiknak visszatükröződését. Ám a romantikának realizmusba való áthajlása iránt e társadalom már csak annyiban lesz fogékony, amennyiben az megmarad a táj ábrázolásánál, vagy táj és ember együttélésének olyan rajzánál, mint amilyen a barbizoni franciákhoz csatlakozó Paál László, vagy a legjobb műveiben Corot színvonalát megközelítő Mészöly Géza munkásságában megjelenik, míg gyanakodva nézi a valóság képének olyan fajta festői fellazítását, mint amilyen a fiatal Szinyei Merse az 1870-es években készült legjobb művein – elsősorban a *Majális*-on látható. Olyan gyanakvás ez, mely a társadalomban még korszakunkon túl, a századfordulón is elevenen fog hatni.

Az akadémizmus ilyen hazai sikereit és a század 70-es és 80-as éveiben rendíthetetlen uralkodó helyzetét azonban helytelen lenne csak negatívan értékelni. Az akadémizmus az ábrázolás technikai színvonalában (nem utolsósorban a képzőművészeti felsőoktatás hazai intézményeinek, a bontakozó művészetelméleti és kritikai irodalomnak és kivált az egyre sűrűbben látogatott külföldi, elsősorban a bécsi és a müncheni akadémiák által nyerhető képzésnek eredményeképpen) jelentős emelkedést hozott: az itt ábrázolt világ minden eddigit felülmúló szépségben, szükség esetén méltóságban és ragyogásban jelent meg, olykor a valódi szenvedélytől sem men-

tesen, sőt Székely Bertalan esetén valamely nemzeti monumentális stílus kialakításának (és ennek jegyében nemzeti történelmi tematika, a német akadémizmus történelmi és monumentális festészetére jellemző technikai és szerkesztési irányok és a francia romantikus iskola szenvedélye szintetizálásának) tudatos igényével. Akár az állam új funkciói nyomán emelkedő új középületeknek, akár a polgári lakás vagy kaszinó szalonjának, vagy az új, illetve modernizált templomok falain, oltárain jelenik is meg: történelmi, mitológiai vagy vallásos tárgyat elevenít meg, arcképben, csataképben vagy tájképben egyaránt nagyon is reális igényeket kielégítő művészet ez: nem hagyja közömbösen a kortársat. Akkor sem, ha ezt nem eredetiségével éri el, hanem ugyanazzal a legjobb darabjain (például Lotz Károly, Benczúr Gyula, Székely Bertalan egyes művein) kétségtelen meglevő, őszintén átélt nagyszerűséggel, nagyvonalúsággal és pátozzal, amit az eklektikus építészet legjobb alkotásain is érezni lehet, mint ahogy az életkép műfajának kevés számú legjobb darabjaitól (elsősorban Biharinál) nem lehet elvitatni a valódi intimitás és belső derű igazi melegét. Persze ugyanúgy, mint az eklektikus építészetnél, az eklektikus gyökerek az akadémizmust sem lesznek képesek sokáig táplálni. A forma lassanként kiüresedik: az életkép eljelentéktelenedik, a nagy gesztus teatralitássá silányul, a portrén a rendjel és a díszmagyar mögött hovatovább eltűnik az ember; végül az egész stílus alkalmatlanná válik az egyre inkább túlméretezett mondanivaló hordozására. Ám így, ha az akadémizmus valódi értékeit teremteni képes korszaka a 80-as évek végéig viszonylag gyorsan lezárult is, helye és szerepe a hazai képzőművészet történetében nagyon is jelentős: egyrészt a mesterségbeli tudás mércéjének magasra emelésével és e színvonal megteremtésével, másrészt – ha csak utánérzésekkel is – felébresztve a fogékonyságot a társadalomban olyan művészeti stílusok és az általuk kifejezett magatartások iránt, melyek a hazai művészet történetéből korábban hiányoztak.

Ám, ha az 1880-as évek végén az akadémizmus még uralma tetőpontján áll is, egyre több – egyelőre külföldről érkező – jel mutat arra, hogy az imperializmus korába lépő korszak valósága és átalakuló érzékenysége már új művészi kifejezést keres magának. Úgy látszik, ez Courbet robusztus naturalizmusa mellett egyelőre a Bastien Lepage-i, kissé bágyadt, az impresszionizmustól az atmoszferikus hatások megfigyelését már igen, de a formák egyidejű felbontását még nem átvevő késői naturalizmussal

indul meg, mely az akadéemizmushoz képest tematikailag is halkulva, emberek és természet egyszerű kapcsolatainak ábrázolását állítja a kép központjába. A művelt értelmiségi polgár szakítása ez az akadéemizmus ünnepélyes köntösében vagy ízetlen életképeiben jelentkező nagy szavakkal, vagy olcsó humorral, egy mélyebb, szociális töltésű emberség és ennek valóban festői ábrázolása jegyében. A magyar képzőművészet részéről az ennek egyes vonásait már felhasználó reagálások (Mészöly) után az első teljes értékű, és tovább is mutató választ a Münchenben festészeti szabadiskolát fenntartó Hollósy Simon és magyar tanítványai adják, ezen az alapon egy nemzeti plein-air festészet megteremtését kezdeményezve. A 80-as évek legvégének müncheni kezdetei azonban szintén csak a millenium korára, s már Nagybányán fognak kiteljesedni – ám anélkül, hogy az akadéemizmus uralmát lezárnák.

A magyar képzőművészetnek ezen a hazai társadalmi igények által így meghatározott vonalán kívül, ám attól mégis elválaszthatatlanul helyezkedik el a kor két, karrierjét külföldön megteremtő művésze, Munkácsy Mihálynak és Zichy Mihálynak életútja. A festői kiképzését is már külföldön nyert és csakhamar véglegesen Párizsban letelepedő Munkácsy, jóllehet érdeklődését és kapcsolatát a hazai viszonyok és kivált a képzőművészet iránt mindvégig fenntartotta és egyes képein a hazai tájak valósága is ott tükröződik, Párizsban csakhamar a műkereskedelem karmai közé került, mely Munkácsy kétségtelenül nem közönséges, romantikusan drámai erejű, de ugyanakkor az akadéemizmuson túllépő realista megelevenítő képességét, és a legjobb barbizoniak színvonalán álló festői készségét a kor francia, és nem utolsósorban amerikai nagypolgári ízlésének megfelelő tematika és stílus irányába fordította. E ponton azonban meg is rekedve, Munkácsy, életútjának állandó, bár idő múltán egyre csínáltabb sikerei, és alkalmilag: téma, forma és őszinte szenvedély találkozásának egyre ritkább pillanataiban még megszülető egyes valódi remekművei ellenére is, gyorsan kikerül az európai festészet új, a végül is győztesnek bizonyuló (bár Munkácsy egész párizsi tartózkodása alatt a hivatalosak és a legvásárlóképesebb nagyközönség által még egyaránt visszaautasított) impresszionizmussal induló és abból szétágazó áramlatából. Hatása a kor magyar festészetére is sokáig inkább a karrier optimizmust adó példájával, mintsem festészetével jelentős. Mire valódi művészi hatása a 80-as évek végére immár megalapozottan és a maga teljességében kibontakoz-

hatott volna, a későbbiekben valóban jelentősnek bizonyult alkotók már más irányokba kezdenek orientálódni. Amihez kétségtelenül hozzájárult az is, hogy a kortárs Munkácsynak már egyre feltartóztathatatlanabb fáradását és hanyatlását látja, melyben a testi egészségnek és a művészi képességnek hanyatlása egyre kevésbé volt szétválasztható.

Még elszigeteltebb maradt a még 48 előtt jelentkező, de azután szinte egész hosszú életpályája során Párizsban és főleg Oroszországban, a cári udvarban tevékenykedő Zichy Mihálynak a festészettel már korán felhagyva, elsősorban a grafikában jelentős munkássága. Legjobb műveiben még a 60-as évek romantikus realizmusának nyelvén szól, de míg a kor eszmei mondanivalójának kifejezésében a meglehetősen lapos allegorizáláson nem tudott túllépni, addig a kor egyes íróihoz, költőihez (Aranyhoz, Madáchhoz, Lermontovhoz) valóban képes volt kongeniális, ezek értelmezését generációkra befolyásoló illusztrációkat készíteni, bár anélkül, hogy a kor grafikai csúcsait: Daumier vagy akár Doré mintáját követni akarta vagy tudta volna.

Az átmenet a szobrászatban, a festészethez hasonlóan korszakunkban még korántsem zárult le, hiszen útját ugyanazok a tényezők motiválták, mint a festészetét. Említettük: e korszak első éveiben még dolgozik Izsó Miklós, ekkor alkotja a nép-nemzeti magatartás eszményét tükröző, még a romantika nyelvén megszólaló terveit Petőfi szobrára és remek táncoló parasztjait. Az 1870–80-as évekre azonban a szobrászat is az akadémiizmus befolyása alá került: elsősorban a kor épület-, és kivált egyre szélesebben kibontakozó emlékműszobrászatában, melynek stílusát az utóbbinál csaknem kizárólagosan állami és egyházi megrendelések eleve az akadémiizmus jegyében határozzák meg. Így azután a magyar szobrászatban is párhuzamosan kezd kibontakozni a bécsi és a müncheni akadémikus eklekticizmus hatása, elsősorban Huszár Adolf, Kiss György és Stróbl Alajos, mindhármuknál döntően emlékműszobrászatban kifejeződő munkássága révén. Közülük azonban a főleg a szárazabb bécsi akadémizmushoz kötött Huszár korán meghalt, Kiss György pedig viszonylag gyorsan háttérbe szorult Stróbl kétségtelenül jóval nagyobb, s nem egyszer az akadémiizmus nyelvén is őszinte és egyszerű, intim érzelmeket kifejezni képes tehetsége mellett. Ám a plasztika megújítása korunkban nemcsak hogy még annyira sem indul meg mint a festészeté, hanem (továbbra is összhangban a megrendelő közületek konzervativizmusával)

korszakunkon jóval túl is, szinte a világháborúig várat magára. Az 1890-es években majd Stróbl mellé felzárkózó, ekkorra legjobb műveiben már az akadémizmuson is túllépő, de korán elhunyt Fadrusz János éppúgy, mint a neobarokkban megmaradó, Fadrusznál jóval külsőségesebb, (de ez esetben Benczúrral rokon) Zala György virtuóz ügyessége, alapján mindvégig ezt a kifejezési módot tartják életben.

A historizáló eklektikus akadémizmus ilyen eluralkodása mégsem jelenti azt, hogy a képző- és – a szintén egészében a historizmus befolyása alá került – iparművészet vonatkozásában nem jelentkeztek volna már korszakunkban kísérletek egy sajátos nemzeti forma megkonstruálására. Ezek – elsősorban Huszka József 1885-től publikált munkáiban – részben Feszl építészeti kísérletéhez, részint a feltámadt, elsősorban őstörténeti problémák körül kialakuló egyfajta néprajzi érdeklődéshez kapcsolódva, főleg (és e vonatkozásban nem is rossz nyomon) a népi díszítőelemek, ornamentika kutatása által kívánták megtalálni egy sajátos magyar képzőművészet ősi elemeit. És ha ez korszakunkban elsősorban még csak az egyre inkább eredeti funkciójukat veszített népi hímzések és faragások iránti – a népies műdal kultuszával sokban azonos – fogékonyságból kinőtt közízlés, érdeklődés kibontakozásában jelentkezik is, korszakunkon túl, a 90-es években már részben Lechner Ödön, és később Lajta Béla építészében, részint pedig a hazai szecesszióban meg fogja találni a maga súlyosabb méltánylóit és felhasználóit is. Átmeneti korszakunk képére, a nemzeti romantika gyengülő hatású pólusával szemben, a másik póluson mindenesetre rávetítve egy mélyebb gyökerekből táplálkozó sajátosan nemzeti műveltségnek itt is már az európai művészeti fejlődésbe bekapcsolódni alkalmas, efelé mutató igényét is.

A TÖMEGKULTÚRA

A művelődés kereteiről és tartalmáról szólva eddig csak a központilag szervezett közoktatásról, a tudományról és a magas kultúráról beszéltünk. Holott ezeken kívül, illetve alattuk elhelyezkedve létezett a műveltségnek egy alantabb szférája is, amelynek ismeretanyagát nem szervezett oktatás szolgáltatta, s amely a valóság kifejezésére, tükrözésére és értelmezésére nem, vagy legalábbis nem közvetlenül a tudomány és nem is a magas kultúra eredményeit használta fel. Ez a tömegkultúra azonban része, sőt

egszersmind jelentős mértékben meghatározója volt a közgondolkodásnak is, kategóriáival igen jelentősen és hatékonyan befolyásolva a tömegek viszonyulását a politikához éppúgy, mint általában a világ új jelenségeihez. Aktív, pillanatnyi társadalmi hatásában így végül is még a magas kultúra legnépszerűbb alkotásainál is jelentősebb és szélesebb körben érvényesülő tényezőként.

A tömegkultúra legszélesebb és legáltalánosabb alapanyagát a társadalomnak tömegeiben egészében még korunkban is szilárdan vallásos világképe határozta meg, egyúttal jelentős tényezőjeként a tömegek társadalmi tudata és kultúrája egyfajta elmaradottságának is. A katolicizmusnak éppen a legszélesebb tömegek felé forduló működésében ugyanis még korszakunkban is szívósan és elevenen élnek a barokk hagyományok: az embernek Istenhez, társadalomhoz és felsőséghez való kapcsolatában és annak normáiban éppúgy, mint a népi vallásosság kifejezésében; nyelve, rítusai, a barokkból öröklött vallásos olvasmányai és imakönyvei a kor társadalmi valóságától már messze elmaradó viszonyok valóságos meglétét szuggerálják. De nem kevésbé archaikus – ha másképpen, és a liberalizmus iránt hagyományainál fogva is jóval több hajlandósággal – a protestáns tömegeknek legfeljebb a felvilágosodásig eljutott vallásos ideológiája. Jellemző, hogy a protestáns – kivált a református – népies kegyesség olyan kedvelt olvasmányai, mint Szikszay György *Kereszttyén tanítás-a* (1786), vagy Pápai Páriz Imre először 1647-ben Utrechtben megjelent *Keskeny út*-ja még a 19. században is használatban vannak: utóbbinak még 1843-ban, sőt 1897-ben is megjelennek újabb kiadásai; sőt nem kevésbé jellemző módon, még a protestantizmus hagyományos kereteiből kilépő olyan vallási reformtörekvések, mint a baptizmus is ehhez és általában a puritanizmushoz tudnak csak visszanyúlni. A tömegek vallási világképének ez az elszakadása a kortól, s archaizmusában alkalmatlansága arra, hogy ennek új jelenségeihez bárhogyan is viszonyuljon, először a katolikus tömegeknek az 1880-as évek végén a polgári házasság körül kibontakozó kultúrharc során a püspöki kart is váratlanul érő közömbösségében fog megmutatkozni: e tömegek nem lesznek hatékonyan mozgósíthatók a hagyományos kerethez tartozó egyes olyan intézmények védelmére, mint például az egyházi házasság kizárólagossága. Protestáns vonatkozásban ez – a kiüresedő formától való elszakadásra is jellemzően – a vallásosság teológiaiilag és szervezetiileg is egyaránt demok-

ratikusabb formáit kereső törekvésben, korunkban főleg a baptizmus terjedésében nyilvánul meg. Mindebben a változásban végül is nem nehéz meglátni a polgárosodás bármely szerény előrehaladásának legszélesebben talán éppen itt, e vallásos gondolkodásban jelentkező tudati következményeit, melyek korszakunkra a társadalmi bázisát tekintve a modern polgárosodásban legelőrehaladottabb – de vallási tudatában erősen archaikus – izraelita felekezeten belül is a már a reformkor végén meginduló tudati válságot a 60-as évek végére a neológ és az ortodox tendenciák nyílt és éles elválásáig élelik.

A vallásos világkép a tömegek tudatában inkább ösztönösebben bontakozó válságát azonban nem segítenek elsimítani a különböző felekezetek teológiáiban is megjelenő új, liberális vonások. Míg a katolikus egyház a csalatkozhatatlansági dogma körüli – bár még különben sem reális – egyházszakadási veszélyt túlélve, korunkban is elsősorban még mindig a janzenizmus ellen hadakozik, őt is megérintik a protestantizmusból kiinduló, részint az önelégült egyházzal szemben a hitnek a vértanúságig menő vállalását követelő igények (Kierkegaard), és a továbbfejlődő történeti bibliakutatás eszméi. Ugyanakkor az ezt továbbfejlesztő, immár racionális történeti bibliakritika, Jézus életét emberi életként vizsgáló műveivel (Strauss, Renan), illetve az egyházon kívüli, a természettudományok fejlődésével erősödő materialista világnézet (Büchner, Moleschott), a darwinizmus terjedése és a filozófiában a materialista újhegelianusok (Feuerbach), valamint a reakciós idealizmusában is dühödten kereszténységellenes Nietzsche együttesen az értelmiségre és a polgárság széles rétegeire erős hatást gyakorol, jelentős részüket legalább közömbössé téve vallási kérdésekben. Ez a vallási kérdésekben az alapjában ugyancsak konzervatív papi vezetés mellett magukra hagyott tömegek hagyományos vallási képének még lehetséges korszerűsítését is késleltette, feltartóztatva az ettől nem kis mértékben befolyásolt tömegműveltség fejlődését is.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a tömegműveltség korszakunkon végig a maga egészében mozdulatlan, változatlan maradt. A maga sajátos szféráiban és nyelvében ugyanis itt is megfigyelhető egyfajta, a társadalomnak éppen legszélesebb rétegeiben végbement mozgásra igen jellemzően utaló változás.

Ha megfelelő részletes kutatások híján a változásnak és mechanizmu-

sának egésze még feltáratlan is, az már látható, hogy két mozgatója volt. Ezek egyike az archaikus tömegkultúra társadalmi bázisában bekövetkezett bomlás, mely e bázis legfőbb elemét, a parasztságot kezdi meg gyorsuló ütemben felbontani. Ennek során egyre nagyobb paraszti tömegek kezdenek kiszakadni a falunak, a paraszti munkának és munkaszervezetnek a társadalmi tudatot alapjában meghatározó keretei közül. E tömegek most részint a folyószabályozások és vasútépítkezések nagy, a munkaerőt már új típusú módon szervező földmunkáiba kapcsolódnak be, részint a már bontakozó városépítésbe és városi gyáriparba vagy akár csak a szolgáltatás kereteibe is: ennek során olyan körülmények közé kerülve, ahol a falu archaikus paraszti kultúrája már teljesen alkalmatlan lesz a valóság visszatükrözésére és értelmezésére. A változás másik mozgatója – hatásában az analfabetizmus csökkenésétől roppantul segítve – a modern sajtóviszonyok a társadalom általános polgárosodásának még előtte is járó méretű és ütemű kibontakozása, s következményeképpen a társadalomra szakadó, gyorsan növekvő, s egyre rohamosabban differenciálódó információtömeg. Ez ha természetesen társadalmilag és topográfiailag egyenetlen eloszlásában is (hiszen a polgári, kispolgári rétegek, illetve a városlakók információellátottsága lényegesen bővebb és színvonalasabb volt, mint a parasztoké, s általában a falusi lakosoké), de országos átlagban is gyorsan és erősen növekvő tendenciát mutat. Magyarországon 1881-ben 504 lap jelenik meg (ebből 334 magyar nyelven); 1892-ben már 734 a lapok száma (ebből 526 a magyar nyelvű); közülük 103 politikai, 224 helyi problémákkal foglalkozó, 81 szépirodalmi, 310 szaklap; az élc-lapok száma 16 volt – ebből 8 a magyar nyelvű. Ám a Monarchia évi papírfogyasztásából az egy főre jutó mennyiség 1884-ben sem több 0,64 kg-nál, ami az elmaradt olaszországi átlaggal azonos, s utána Európában már csak Spanyolország, Portugália és Oroszország következik.

Világos, hogy a társadalmi bázis ilyen átalakulása, és az ugyanakkor megnövekedett információtömeg együttes hatása egyre nagyobb rétegeket fog leválasztani a hagyományos tömegkultúra tömbjéről. Ez a tömb persze éppen legjellegzetesebb műfajaiban már a polgári forradalom korában sem volt egészen homogén, s korszakunk folyamán tovább differenciálódik. Az archaikus paraszti kultúra mellett már ekkor megjelennek olyan, a kor városi tömegkultúrájából származó, de a polgárság szemében lassan elavuló divatjamúlt elemek, mint a még falusias ihletésű,

de már városi fogalmazású népies műdal és a biedermeier városi vendéglői zenéje; a falusi-paraszti primitív ponyvairodalom a városi típusú, egyre rafináltabb és pallérozottabb kommerszirodalommal kezdett keveredni; a széles tömegekhez szóló színpadokon a bécsi külvárosi bohózat falusi szintre levitt bohóságai és a népszínmű egyre inkább városi közönséghez szabott elemei amúgy is vegyültek. A képzőművészetben a népi kifejezés technikáit már ekkor a kor kezdetleges sajtó- és röplapillusztrációi termékenyítik meg.

Ez a folyamat korszakunkban feltartóztathatatlanul tovább erősödik és tovább differenciálódik: a paraszti-falusi kultúrában egyrészt megindul az archaikus paraszti műveltség perifériákra szorulása, másrészt, a városi-polgári kultúrából egyre több ösztönzést kapva, tovább erősödnek az új típusú falusi tömegműveltség már torzulásaikban is a kapitalizmus korának valóságát tükröző vonásai; a feudalizmustól sokban befolyásolt régi városi viszonyok korlátaiból egyre inkább kibontakozni kezdő városi-polgári kultúra – kivált Budapesten – képes lesz a modern városiasodás problémáinak észlelésére és tükrözésére. Ennek során egyre nagyobb súllyal fogadva be új, egyelőre ugyan elsősorban fordított, vagy idegenből importált termékekben jelentkező műfajokat: a kalandregényt, s általában a társadalmi, nem egyszer az egzotikus bestsellert, a kezdetleges bűnügyi regényt, a kuplét, az operettet, az olajnyomat olcsó technikájával hódító képzőművészeti giccset. Nem véletlen, hogy az 1880-as évek közepén 5 nagy és rendezett kaszinói könyvtár összesen 16 ezer kötetnyi állományának 6%-át, 970 kötetet Paul de Kock, Montépin és Ponson du Terrail értéktelen kalandregényei teszik ki, miközben e könyvtárakból a magyar klasszikusok szinte teljesen hiányoznak: még Arany munkássága is csonkán van képviselve.

A 90-es évek tömegkultúrája azonban így már városban és falun egyaránt, összes tökéletlenségeivel és fejletlenségével együtt egészében mégis a polgárosodó társadalom valóságát tükrözi: ideértve (az adott hazai helyzetre nagyon is jellemzően) az archaikus elemek még nagy arányát is. De ezt tükrözi a kultúra mechanizmusa is: termékei, melyek kivált a városi kultúrában, egyre nagyobb gyorsasággal kezdik követni az ízlés egyre gyorsuló változásait amellet, hogy maguk is áruvá válnak, a verseny törvényszerűségeinek alávetve egyre gyorsabban kopnak el, és egyre gyorsabban kényszerülve újratermelődni, színvonaluk is egyre

alább száll, akár irodalmi, akár zenei, akár képzőművészeti termékről van is szó. Ugyanakkor azonban ez a gyors avulás és megújulás rendkívüli mértékben és gyorsan növeli az így közvetített tudattartalom hatékonyságát, hiszen azt mindig a legújabb és legaktuálisabb formában fejezi ki. Emellett megindítja egy újfajta közönségigény és ezt kielégíteni alkalmas képesség kialakulását is: ezek együttesen azután nagy hatással lesznek a modern magyar zszurnalisztika módszereinek és eszközeinek (ideértve például többek között az újsággrafikát is) a századfordulóra többé-kevésbé általánossá válására is.

E kultúra tartalmát és szerkezetét illetőleg némi, de nem kevésbé jellegzetes képet ad az az összeállítás, mely az 1875 és 1890 között önállóan megjelent magyar nyelvű munkákat elemzi tárgyi-tematikai csoportok bontásában. E 15 év alatt mintegy 18 300 munka jelent meg. Ebből 2200 a jog- és államtudomány, politika, statisztika kategóriájába sorolható: a számot itt nyilván a nagy tömegű, a polgári állam szervezésével együttjáró közigazgatási természetű kiadvány, rendelettár stb. növelte magasra. Utána 1730 darabbal a „regények, beszélek, tárcacikkek, adomák, mesék” következnek: közöttük nyilvánvalóan az egész ponyvairadalommal. 1600 munkával harmadik helyen áll a történeti életrajz, emlékirat, levelezés, mitológia; 1400 a naptár, évkönyv, cím-, és névtár jellegű kiadványok száma. Közvetlenül ezután jön 1340 munkával a hittudományi és hitbuzgalmi irodalom, benne nyilván sok vallásos ponyvával, imakönyvvel stb. 1190 és 1022 közötti számú munkával szerepel a nyelvtudomány (nyilván szótárakkal és főleg nyelvkönyvekkel, melyeknek aktualitását a magyar államnyelv bevezetése emelte meg), a természettudomány, és a vegyes tudományos munkáknak tekinthető műfaj, benne az irodalomtörténettel, könyvészettel és a művészeti irodalommal. Ha a további részletezéstől eltekintve csak azt vesszük számba, hogy az időszakban ezen kívül 540 költeményeket és 510 színműveket, monológokat tartalmazó mű jelent meg, a sajátlag szórakoztató szépirodalmi és kalandos irodalom termékeinek összszáma megközelíti a 4200-at, az egész mennyiségnek közel $\frac{1}{4}$ -ét téve ki. A humán tudományokat (jog, történelem, valamint nyelvtudomány, filozófia, antik klasszikusok) tárgyaló művek száma összesen ennél is többet, mintegy 5200-at tesz ki. Mindezt összehasonlítva azzal, hogy a „házi és mezei gazdaság, erdészet és vadászat, állategészségügy” csoportban 537, az ipar és kereskedelem csoportjában csak 381, a „mennyiség-

tan, csillagászat és műtan" csoportban együtt is csak 200 és az orvosi művek csoportjában is mindössze 482 munka jelent meg, a kép a tömegkultúrának nem is annyira igen erősen humán, mint inkább meglepően gyenge gazdasági, termelési irányultságát mutatja: olyan körülményként, melyet csak részben ment a német nyelvű szakirodalom e vonatkozásokban nyilván széles körű használata. Ez ugyanis azt sejteti, hogy éppen ezek az ismeretek még csak kevéssé jutottak le a szélesebb és a társadalmi átalakulás sodrában fizikai helyüket és társadalmi státusukat egyaránt változtató nagy (és a német nyelvet nem ismerő) tömegekhez, annak is bizonyos jeleként, hogy az emelkedés korszerű útjai e tömegek előtt még továbbra is el voltak zárva.

A tömegkultúra útjának és elemzésének e nagyon vázlatos bemutatása is érzékeltetheti azonban, hogy az új tömegkultúra kialakítása sem csak és annyira üzleti vagy politikai manipuláció következménye, ahogy azt hajlandók lennének feltételezni. Ez ellentétben állna a tömegeknek az új valósághoz való igen gyors alkalmazkodásában végül is rendkívüli intelligenciájáról tanúságot tevő tényekkel. Valójában a tömegeknek az új tömegkultúra alakításában nagyon is határozott aktív szerepük volt, ha nem is e kultúra műveinek tényleges megalkotásában, de annál inkább az előttük megnyíló – akár csak áru formájában is kínálkozó – lehetőségek közül az adott típus kiválasztásával. Ennek során ösztönösen megérezték: mi az, ami a régi elemek közül az új viszonyok között is tovább vihető, használható érték, és mi nem az. Ezt bizonyos iskolatípusok elutasítása mellett legjobban az alapjában még a paraszti kultúrára épített, azt feltételező vallási tömegkultúrának az új viszonyok közötti háttérbe szorulása és hatásfokának csökkenése mutatja. De ezt bizonyítja ugyanakkor a sajátos munkásönképzés és a munkásművelődést szolgáló keretek megteremtésére irányuló igényeknek a munkásmozgalomról szólva már említett jelentkezése és erősödése is. Ez a döntően a választásban megnyilvánuló kultúraformálás, ha természetesen nem jelentkezik is közvetlenül kézzelfogható alkotásokban, nem kevésbé jelentős teljesítmény, mint az elhagyott falu paraszti kultúrájának hajdani megteremtése volt. Mert végül is ez a tömegkultúra az, mely egyrészt sikerrel segített feloldani a társadalmi mozgás kapcsán bekövetkező, elsősorban a városiasodással együtt járó életmódváltozás nagy sokkját, másrészt kétségtelenül szorosabbra zárta a „kultúrolló” szarait, tömegműveltség és magas műveltség között:

szorosabbra mint azt a hagyományos paraszti tömegkultúra bármikor is lehetővé tette volna. És végül is: ez az új tömegkultúra készítette elő – ha általában nem is közvetlenül vagy ellentmondásmentesen – a tömegeket a szocialista munkásmozgalom programjának és ideológiájának befogadására, ha, persze más vonatkozásokban, eszközül szolgált a szocializmusellenes propagandának is. Minden vonatkozásban azonban oly nagy hatással, mely szerepét a korszak művelődéstörténetében rendkívül jelentőssé teszi.

A KULTURÁLIS FEJLŐDÉS MÉRLEGE

A kiegyezéstől a századvégig eltelt negyedszázad magyarországi művelődésének mérlegét felállítva először a korszak rendkívüli jelentőségét kell kiemelni a művelődés intézményes alapjainak megteremtésében: a polgári viszonyok szinte egész fennállása alatt érvényben volt iskolarendszer kialakítását, a nagyszabású kulturális-tudományos építkezéseket, a modern magyar tudományosság megalapozásában elért eredményeket (természettudományok és társadalomtudományok egyaránt) és a közművelődés szerveinek és fórumainak megteremtését. Ha a feudális maradványoknak a társadalomban továbbra is megmaradó nagy súlya és befolyása ezeknek lehetséges és szükséges kibontakozását a korszakon át korlátozta és fékezte is, maguknak az intézményeknek, a működési elveknek és a személyi kereteknek a megteremtése lehetőséget adott a kultúra és a tudomány továbbfejlesztésére is.

Az intézményes alapok ilyen megteremtését mindenképpen pozitívan értékelve, másodiknak – már kevésbé egyértelműen pozitív jelenséggént – a művelődésnek erőteljes budapesti centralizációjára kell rámutatnunk. „A vidéki centrumok is eltörpülnek a főváros mögött. Lakossága nagyobb, mint egy pár nagy megyét kivéve egész vidékeké; hatszor olyan nagy, mint a legnagyobb vidéki városé; pénzintézetei uralkodnak az egész országban; a vidéki tehetséges ember budapesti lapokba ír, hogy neve némileg ismeretes legyen, a főváros legcsekélyebb kaszinójának működése ismertebb, mint a legelőkelőbb vidéki városokban létesült korszakalkotó reformok is”² – írja egy kétségtelenül elfogulatlan kortárs. Valóban a bu-

² GYÖRGY ALADÁR, Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. I. Bp. 1886. 583.

dapesti ember mindenféle szempontból a művelődésnek sokszoros lehetőségével rendelkezik, mint ahogy nagyobbak a lehetőségei a szakmai és általános képzésben is. A budapesti kultúra országos normává válásának értéke persze megkérdőjelezhető, kivált akkor, amikor ez értékes vidéki művelődési központok és általuk képviselt művelődési eszmények elsorvadásával, háttérbe szorulásával, onnan az ambiciózus és tehetséges emberek elszívásával jár együtt. Ezek ellenére is látni kell e folyamatnak éppen a hazai kulturális fejlődés további útja szempontjából nagy pozitív jelentőségét, hogy e centralizáció révén az új fejlődés minden új jelensége Magyarország leginkább polgárosult, a feudális maradványoktól leginkább mentes nagyvárosa kultúrájának mintegy szűrőjén, ellenőrzésén átmenve, annak szemével látva és annak polgári értékrendjébe illesztve, így általa mintegy némileg elő is készítve jut el a magyar társadalom legszélesebb rétegeihez.

E most még csak bontakozó polgári művelődés harmadik vonásaként a magas kultúra és a tömegkultúra társadalmi bázisának különösen aránytalan voltára kell felhívni a figyelmet. Következmenyeként a magyar társadalom polgárosodásában 48 után kibontakozó törésnek, illetve lemaradásnak, ez a fő oka annak, hogy korszakunkban még csak kevésbé alakult ki az a társadalmi pszichikum és légkör, mely alkalmas környezet lehetett volna egy valódi, nagyszabású és sajátosan nemzeti magas kultúra létrejöttéhez a művelődés minden ágában.

Végül utalni kell arra, hogy a magyarországi nem magyar népek kultúrája – csaknem egészében sajátlag irodalmi kultúra – ebben a korszakban már végleg kiszakadt a magyarországi, korábban legalább bizonyos szempontokból homogén kultúra köréből: problémáik lassan már függetlenül ettől a kizárólag magyarosított magyarországi kultúrától, perspektíváik már túljutnak a határokon és az ottani, részben a nemzeti önállóság bázisán kibontakozó kultúra szövedékébe igyekeznek bekapcsolódni. Többé-kevésbé már akkor is, ha a tárgy maga még hazai keretben szerepel és a szerző esetleg munkájában a magyar társadalom illetékeseinek őszinte elismerésével találkozik is.

A művelődési intézmények alapjainak megteremtése, a magas műveltség minden ágazatában meginduló fejlődés, polgárosodás – de ugyanakkor ennek társadalmilag még csak keskeny bázisa, a kultúra budapesti központosulása, s a hazai nem magyar népek kultúrájának kikapcsolódása

a magyarországi kulturális fejlődésből: ezeknek az eredményeknek és ezeknek a hiányosságoknak vagy éppen veszteségeknek a 90-es évek elejéig még csak megjelenő konfliktusa és erősödő feszültsége: ez lesz az a talaj, melyből a századfordulótól a hazai kultúra minden eddiginél gazdagabb, korszerűbb és haladóbb periódusa ki fog bontakozni.

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS

1848

január 12. Forradalom Palermóban.

január 27. Forradalom Nápolyban.

február 23. Forradalom Párizsban.

március 1. A párizsi forradalom híre Pozsonyba érkezik.

március 3. Kossuth az alsótáblával elfogadtatja felirati javaslatát.

március 4. A pesti Ellenzéki Kör választmánya megvitatja Kossuth felirati javaslatát.

Forradalmi megmozdulás Münchenben.

március 9. A pesti Ellenzéki Kör elhatározza, hogy petícióval fordul az országgyűléshez.

március 11. Elkészül a pesti tizenkét pont fogalmazványa.

március 13. Az Ellenzéki Kör elfogadja a tizenkét pontot.

Bécsben kitör a forradalom.

március 14. A főrendek elfogadják Kossuth március 3-i felirati javaslatát.

március 15. A pesti forradalom kivívja a sajtószabadságot, Táncsics szabadonbocsátását és a nemzetőrség felállítását. Megalakul a pesti forradalmi választmány.

március 16. A budai városi közgyűlés elfogadja a tizenkét pontot és forradalmi választmányt alakít.

Pesten megindul a nemzetőrség szervezése és felfegyverzése.

március 17. Bécs teljesíti a pozsonyi országgyűlés küldötteinek követelését: az uralkodó István nádort királyi teljhatalommal ruházza fel és hozzájárul a külön magyar kormány megalakításához, a nádor pedig Batthyány Lajost kinevezi miniszterelnökké.

március 17–19. A pest-budai szerbek gyűlése megfogalmazza a szerb nemzeti kívánságokat tartalmazó petíciót.

március 18. Forradalom Berlinben és Milánóban.

Az országgyűlés elfogadja a közteherviselést, valamint az úrbéres szolgáltatások és a papi tized megszüntetését kimondó törvénycikkeket.

március 19. A pesti forradalmi választmány küldöttsége Pozsonyban.

március 20. Az erdélyi liberális nemesi ellenzék vezetőinek kolozsvári tanácskozása.

Forradalmi megmozdulás Poznańban.

Franz Anton Kolowrat-Liebsteinsky gróf elnökletével megalakul az első osztrák felelős kormány.

március 21. Megalakul a Pest megyei forradalmi választmány.

március 22. Forradalom Velencében.

Kossuth az országgyűlésen elismeri a horvátok szabad nyelvhasználatát országuk belügyeiben.

A selmecbányai bányászok béremelést követelnek.

március 23. A piemonti sereg a lombardiai felkelők segítségére kel.

Josip Jellačićot az uralkodó horvát bánná nevezi ki.

Megalakul a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány.

március 24. A marosvásárhelyi magyar és román jurátusok közös felirata.

Simion Bărnuț felhívása az erdélyi románokhoz.

március 25. A zágrábi népgyűlésen megszületik a horvát nemzeti követeléseket tartalmazó petíció.

március 26. A bécsi Államkonferencia a Magyarország elleni fegyveres fellépést az észak-itáliai szabadságharc eltiprása utánra időzíti.

március 27. A délvidéki szerbek újvidéki gyűlése és petíciója.

március 28. Az uralkodó a jobbágyfelszabadításra és a magyar minisztériumra vonatkozó törvényjavaslatok átdolgozására szólítja fel az országgyűlést.

A szlovákok Liptó megye közgyűlésén nyelvük hivatalos használatát követelik.

A kolozsvári radikális román értelmiségiek petíciója.

március 28–31. Tüntetések Pesten a bécsi udvar halogató politikája ellen.

A tüntetők Magyarország teljes állami önállóságát követelik.

- március 29. Az alsótábla megtagadja a 28-i leiratban érintett törvénycikk módosítását.
- március 30. Az udvar kitérő választ ad a horvát követelésekre.
- március 30–31. Az udvar elejti a 28-i követelések valamennyi lényeges pontját.
- március 31. A pesti forradalmi választmány együttműködésre hívja fel a horvátokat.
- április 5. Az udvar újoncokat kér a magyar kormánytól az Itáliában harcoló császáriak megsegítésére, a kormány azonban elutasítja a kérést.
- április 6. A Pest megyei forradalmi választmány a szőlődézsmá eltörlését követeli.
- április 7. Az uralkodó aláírja a jobbágyszabadításról és a független magyar kormányról szóló törvénycikkeket, valamint a miniszterek kinevező iratát.
- április 8. A pesti fiatalok kiszabadítják börtönéből Eftimie Murgut.
- április 8–9. Az újvidéki szerbek küldöttsége Pozsonyban.
- április 10. Hivatalba lép az első magyar parlamentáris kormány.
Az angol chartisták londoni tömegtüntetése.
- április 11. Az 1848-i törvénykönyv szentesítése és az utolsó rendi országgyűlés berekesztése.
Teleki József gróf erdélyi főkormányzó május 29-re meghirdeti az erdélyi országgyűlést.
- április 12. Az első minisztertanács kormánybiztosokat küld a szlovák lakosságú megyékbe és követeli a Galíciában állomásozó magyar csapatok hazabocsátását.
- április 14. A kormány Pozsonyból Pestre költözik.
A karlócai szerbek különálló szerb vajdaság alakítását követelik.
- április 15. A pesti és a Pest megyei forradalmi választmány utolsó ülése.
A kormány elmozdítja a megyék egy részének élén álló főispáni helytartókat.
- április 17. A pesti céhlegények sztrájkja.
- április 18. Karl Ludwig Ficquelmont gróf kormánya Ausztriában.
- április 19. Zsidóellenes zavargások Pesten.
- április 21. A kormány elrendeli a nemzetőrség újjászervezését.

- április 22.** A Szász Nemzeti Egyetem vezetői emlékiratban tiltakoznak az erdélyi unió életbe léptetése ellen.
- április 25.** Az osztrák ideiglenes alkotmány kibocsátása.
Jellačić kiáltványa a horvátországi jobbágyfelszabadításról.
- április 26.** A kormány elhatározta 10 állandó nemzetőrzászlóalj esetleges felállítását.
A kormány Petar Čarnojević személyében királyi biztost küld a Dél-vidékre.
A szlovákok miavai gyűlése.
Sikertelen forradalmi megmozdulás Krakkóban.
- április 28.** A szlovákok brezovai gyűlése.
- április 30.** A pesti és a budai nyomdászok petícióban kérik bérük javítását.
Román népgyűlés Balázsfalván.
A Pesti Vasöntő- és Gépgyár-Társaság fegyverszállításra szerződik a kormánnyal.
- május 2.** Batthyány Bécsbe indul, hogy Jellačićot engedelmességre utasító királyi kéziratot eszközöljön ki.
- május 7.** Az uralkodó a magyarországi főhadparancsnokokat – köztük Jellačićot is – a magyar kormány iránti engedelmességre utasítja.
- május 8.** A Marcziusi Clubb megalakulása.
A pest-budai kovács- és lakatoslegények megmozdulása.
Franz Pillersdorf báró elnökletével új osztrák kormány alakul.
- május 9.** A poznaí felkelők leverése.
- május 10.** Tüntetés Budán Lederer főhadparancsok ellen.
- május 10–11.** A szlovák nemzeti vezetők liptószentmiklósi tanácskozása.
- május 11.** A zágrábi báni értekezlet kinyilvánítja, hogy a horvátok nem vetik alá magukat a magyar kormánynak.
A nádor – Hrabovszky János báró altábornagy személyében – királyi biztost küld Horvátországba.
- május 12.** A pesti és a budai nyomdászok sztrájkot hirdetnek.
Petőfi és Vasvári népgyűlést tart a Nemzeti Múzeum piacán.
- május 13.** A pest-budai nyomdászok és nyomdatulajdonosok első kollektív szerződése.
- május 13–15.** A szerbek első karlócai nemzeti gyűlése.
- május 14.** Magyar követek indulnak Frankfurtba.

- május 15.** Újabb forradalmi megmozdulás Bécsben.
Ellenforradalmi fordulat Nápolyban.
Munkásmegmozdulás az óbudai hajógyárban.
- május 15–17.** Az erdélyi románok első balázsfalvi gyűlése.
- május 16.** Miniszterelnöki felhívás 10 állandó önkéntes zászlóalj toborzására.
- május 17.** Az udvar Bécsből Innsbruckba menekül.
- május 18.** A frankfurti össznémet parlament megnyitása.
- május 19.** A kormány elhatározza a népképviseleti országgyűlés összehívását.
A kormány kölcsönjegyzési felhívása.
- május 21.** A magyarországi románok küldötteinek pesti gyűlése feliratban terjeszti kívánságait a kormány elé.
- május 29.–július 18.** Az utolsó erdélyi rendi országgyűlés Kolozsvárott.
- május 30.** A kolozsvári országgyűlés kimondja az uniót.
A minisztertanács eltörli a temesközi határőrök és a sajkások feudális kötelezettségeit.
- június 2.** A prágai szláv kongresszus megnyitása.
- június 3.** Az uralkodó a határőrvidék legfelső irányítását az osztrák hadügyminiszter hatáskörébe rendeli.
- június 5.–július 9.** Horvát szábor Zágrábban.
- június 8.** Az uralkodó a határőrvidéket a magyar hadügyminiszter főhatósága alá helyezi.
- június 9.** Klauzál céhrendelete.
- június 10.** Az uralkodó Jellačićot felfüggeszti báni tisztjéből és szentesíti az unióról szóló 1848:I. erdélyi törvénycikket.
- június 12–17.** Felkelés Prágában.
- június 12.** Statárium bevezetése.
A Délvidéken megkezdődnek a harcok a felkelő szerbekkel.
- június 17.** A pénzügyminisztérium megkötí a bankjegykibocsátásra vonatkozó szerződést a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal.
- június 19.** Vay Miklós bárót Erdély országos biztosává nevezik ki.
- június 23.** Forradalom Bukarestben.
- június 23–26.** A párizsi munkások fegyveres felkelése.
- június 27.** A lugosi román népgyűlés.
- július 2.** A Demokrata Klub megalakulása.

július 5. Az első népképviselői országgyűlés megnyitása Pesten.

július 6–12. A baloldali képviselők konferenciája a parasztkérdés tárgyában.

július 8. Anton von Doblhoff-Dier báró osztrák miniszterelnök.

július 11. A képviselőház közfelkiáltással megajánlja a kormány által kért 200 ezer újoncot és 42 millió forint hitelt.

július 14. Támadás a szerb felkelők szenttamási erőssége ellen.

július 16. Az Egyenlőségi Társulat megalakulása.

július 18. Ausztriában újabb kormány alakul Johann von Wessenberg-Ampringen báró elnökletével.

július 20–22. A képviselőház válaszfelirati vitája.

július 22. Bécsben megnyílik az osztrák birodalmi gyűlés.

július 23–25. Radetzky legyőzi a piemonti sereget Custozsánál.

július 29. Batthyány és Jellačić bécsi tárgyalása.

augusztus 1. A katonaállítási javaslat tervezett képviselőházi vitájának elhalasztása.

augusztus 2. A nádor Josif Rajačićot felfüggeszti érseki székéből.

augusztus 3. A képviselőház rokonszenvét nyilvánítja a német egység ügye iránt.

augusztus 3–12. Az elemi oktatás reformjának képviselőházi vitája.

augusztus 5. Az első (kétforintos) magyar bankjegyek kibocsátása.

augusztus 6. A császári csapatok visszafoglalják Milánót.

augusztus 9. Károly Albert szárd király fegyverszüneti megállapodást köt Ausztriával.

augusztus 12. Az udvar Innsbruckból visszatelepül Bécsbe.

augusztus 13. Batthyány rendelete „önkéntes nemzetőri csapatok” megszervezéséről.

augusztus 16–23. A katonaállítás kérdésének képviselőházi vitája.

augusztus 19. Újabb eredménytelen támadás Szenttamás ellen.

augusztus 20. A pénzügyminiszter teljesíti a selmeci bányászok követeléseinek egy részét.

augusztus 23. Éhségtüntetés Bécsben.

Az Egyenlőségi Társulat tömegmozgalmat kezdeményez a katonaállítási törvény megváltoztatására.

augusztus 26. A képviselőház 61 millió forintnyi hitelt ajánl meg.

- augusztus 27.** Az osztrák kormány emlékirata a Magyarország számára márciusban biztosított kormányzati önállóság korlátozását követeli. A magyar kormány elfogadja Deák törvényjavaslatát a horvátkérdésről, sőt Horvátország esetleges különválásához is hozzájárul.
- augusztus 28.** Batthyány és Deák tárgyalások végett Bécsbe utazik.
- augusztus 29.** Szemere elrendeli az újoncösszeírás megkezdését. Teleki László gróf magyar követként Párizsba indul.
- augusztus 31.** Az uralkodó tájékoztatja a nádort az osztrák kormány augusztus 27-i emlékiratában foglaltakkal való egyetértéséről. Jellačić csapatai bevonulnak Fiuméba.
- szeptember 4.** A minisztertanács megvitatja az augusztus 31-i királyi leiratot. Az uralkodó Jellačićot visszahelyezi báni tisztségébe.
- szeptember 5.** 100 tagú országgyűlési küldöttség indul Bécsbe.
- szeptember 6.** Kossuth megkezdi fedezetlen pénzjegyek kibocsátását.
- szeptember 10.** A kormány és az országgyűlés Bécsből visszatérő küldötteit tüntető tömeg fogadja Pesten. Teleki Ádám gróf tábornok a horvát határszélről visszavonul Keszthelyre.
- szeptember 10–11.** Éjszaka lemond a Batthyány-kormány. Az Egyenlőségi Társulat Kossuth elnökletével radikálisokból és liberálisokból alakítandó koalíciós kormány mellett foglal állást.
- szeptember 11.** Az országgyűlés meghíúsítja a nádor hatalomátvételi kísérletét. A nádor új kormány alakítására szólítja fel Batthyányt. Jellačić megindítja dunántúli hadjáratát.
- szeptember 13.** Batthyány a dunántúli megyéket általános népfelkelésre szólítja fel.
- szeptember 13–14.** A képviselőház az unióbizottmány Erdélyre vonatkozó törvényjavaslatait tárgyalja.
- szeptember 14.** Batthyány megújítja az augusztus 29-i újoncösszeírási rendeletet.
- szeptember 15.** A szőlődézsmá és a hegyvám eltörlése.
- szeptember 16–28.** Újabb román nemzeti gyűlés Balázsfalván.
- szeptember 16.** Az Országos Honvédelmi Bizottmány megalakulása. A nádor átveszi a dunántúli sereg vezérletét.

- szeptember 16–22.** A kármentesítés kérdésének első képviselőházi vitája.
- szeptember 17.** Batthyány az uralkodó elé terjeszti a miniszterjelöltek névsorát.
- szeptember 19.** A szlovák légió Miavánál betör az országba.
- szeptember 19–25.** Képviselőházi vita a feudális maradványok felszámolásáról.
- szeptember 21.** Szenttamás harmadik sikertelen ostroma.
Roth hadteste átkel a Dráván.
- szeptember 22.** Kossuth hazatérésre szólítja fel a birodalom más tartományaiban állomásozó magyar sorkatonákat.
A király kiáltványban ítéli el a paraszti földfoglalásokat.
A nádor a dunántúli táborból visszatér Budára.
- szeptember 23.** A nádor lemond és Bécsbe távozik.
Törvényjavaslat az erdélyi románokról.
- szeptember 24. – október 5.** Kossuth alföldi toborzókörútja.
- szeptember 25.** Az uralkodó megtagadja a hozzájárulást Batthyány második kormányának megalakításához, s Lamberg Ferencet a magyarországi csapatok főparancsnokává nevezi ki.
Bukarest eleste.
- szeptember 26.** Jellačić elfoglalja Székesfehérvárt.
- szeptember 27.** Az országgyűlés Lamberg kinevezését érvénytelennek minősíti, s a dunántúli sereget a harc felvételre utasítja.
- szeptember 28.** Lamberg népítélet áltozata lesz Pesten.
- szeptember 29.** Batthyány ismét Bécsbe utazik, hogy kísérletet tegyen az egyezkedésre.
A pákozdi győzelem.
A szlovák légió elhagyja az országot.
- szeptember 30.** Fegyverszünet Jellačićsal.
Görgei kivégezteti az ellenforradalmár Zichy Ödönt.
- október 1.** Jellačić visszavonulásba kezd.
- október 2.** Batthyány véglegesen lemond a miniszterelnökségről.
A Szász Egyetem a Királyföld Ausztriához csatolását kéri az uralkodótól.
- október 3.** A honvédelmi bizottmány kibővítése.
A honvédelmi bizottmány határozata a népfelkelésnek a Dunántúlra korlátozásáról.

október 4. Az uralkodó Jellačićot Magyarország polgári és katonai kormányzójává nevezi ki, az országgyűlést felosztatja és az eddig nem szentesített törvényeket érvényteleneknek minősíti.

Az aradi várórség fellázad.

október 6. A bécsi felkelés. Az udvar és az osztrák kormány Olmützbe menekül.

Šupljikac tábornok átveszi a szerb felkelők vezérletét.

október 7. A képviselőház érvényteleneknek nyilvánítja a király október 4-i rendeleteit.

Roth hadteste Ozoránál leteszi a fegyvert.

október 7–14. A második karlócai szerb nemzeti gyűlés.

október 8. A képviselőház a honvédelmi bizottmányt az ország teljhatalmú kormányának nyilvánítja.

A menekülő Jellačić átlépi az osztrák–magyar határt.

október 10. A bécsi demokratikus egyletek középponti választmánya felhívja a magyar sereget, hogy osztrák területen is folytassa Jellačić üldözését. A magyar képviselőház hasonló határozatot hoz.

A szebeni főhadparancsnokság elrendeli az erdélyi magyar nemzetőri alakulatok lefegyverzését.

október 16. Az uralkodó Windisch-Grätzet a császári hadsereg főparancsnokává nevezi ki.

A temesvári várórség fellázad.

október 17. A szebeni főhadparancsnokság a románokat fegyverbe szólítja a magyar forradalom ellen.

október 18. Puchner erdélyi főhadparancsnok bejelenti, hogy fegyvereit a rebellesek ellen fordítja.

október 20. Királyi kiáltvány a jobbágyfelszabadítás tiszteletben tartásáról.

október 22. Simunich betör az országba.

október 25. A honvédelmi bizottmány Beöthy Ödön kormánybiztost felhatalmazza a szerbekkel folytatandó béketárgyalásokra.

október 30. A schwechati vereség.

október 31. A bécsi felkelés leverése.

november 1. Görgei átveszi a feldunai hadtest parancsnokságát.

november 4. Rajačić elnökletével megalakul az új szerb főodbor.

Simunich csapatai elhagyják az országot.

- november 7. Újabb királyi kiáltvány a jobbágyszabadítás érvényességéről.
- november 12. Szalay László magyar követként Angliába indul.
- november 14. A honvédelmi bizottmány államosítja a pesti fegyvergyárat.
- november 15. Forradalom Rómában.
- november 17. Puchner elfoglalja Kolozsvárt.
- november 21. Felix Schwarzenberg herceg elnökletével új osztrák kormány alakul.
- november 22. Az osztrák birodalmi gyűlés újra megnyílik Kremsierben.
- november 29. Bem az erdélyi honvédcsoportok parancsnoka lesz.
- december 2. V. Ferdinánd lemondása és Ferenc József trónra lépése.
- december 4. Götz hadosztálya betör az országba.
- december 6. Schlik hadteste betör az országba.
- december 7. Az országgyűlés Ferenc Józsefet trónbitorlónak nyilvánítja.
- december 11. Schlik elfoglalja Kassát.
- december 12. Damjanich alibunári győzelme.
- december 14. Windisch-Grätz kiáltványa a jobbágyszabadító törvények érvényességéről.
Simunich újabb betörése.
- december 15. Ferenc József a magyarországi szerbeknek „nemzeti beligazgatást” ígér.
- december 16. Windisch-Grätz serege átlépi a magyar határt.
- december 18. Kossuth gerillacsoportok alakítására szólítja fel az ország népét.
A honvédek győzelme Csucsánál.
- december 20. Bem megkezdí támadó hadműveleteit Erdélyben.
- december 21. A piemonti kormány elhatározza a Magyarországgal való diplomáciai kapcsolatok felvételét.
- december 23–30. A kármentesítés kérdésének újabb képviselőházi vitája.
- december 24. A háromszéki székelyek hídvégi veresége.
- december 25. Bem bevonul Kolozsvárra.
- december 27. Bem amnesztiát hirdet az erdélyi felkelőknek.
- december 28. A háromszéki székelyek leteszik a fegyvert.
- december 30. Perczel móri veresége.

december 31. Az országgyűlés elhatározza, hogy a honvédelmi bizottmánnal együtt Debrecenbe költözik, Windisch-Grätzhez pedig békeküldöttséget meneszt.

1849

január 1–5. A főváros kiürítése.

január 2. Haditanács Pesten.

január 3. Bem győzelme Tihucánál.

Az országgyűlés békeküldöttsége Windisch-Grätznél.

január 5. A császári csapatok megszállják a fővárost.

Görgei váci nyilatkozata.

január 6. A szerb felkelőhad vezérletét Todorović tábornok veszi át.

január 8. A képviselőház első ülése Debrecenben.

január 13. A császáriak elfoglalják Szolnokot.

Bem bevonul Marosvásárhelyre.

Rajačić és a szerb főodbor üdvözlő feliratot intéz a császárhoz.

január 15. Az Egyenlőségi Társulat a békepárt elleni általános támadást határoz el.

január 17. Bem győzelme Gálfalvánál.

január 19. A császáriak megszervezik az „ideiglenes polgári közigazgatást”.

január 21. Bem sikertelen kísérlete Nagyszeben elfoglalására.

január 22. Perczel visszafoglalja Szolnokot.

január 24. Bem szelindeki győzelme.

A Selmec környéki bányászok béremelésben részesülnek.

január 26–27. Tüntetések Pesten a megszállók ellen.

január 28. Windisch-Grätz megbízottja Rózsahegyen fegyverletételre szólítja fel Görgeit.

Perczel visszavonul a Tisza bal partjára.

január 29. A honvédelmi bizottmány Dembińskit a honvédsereg főerőinek parancsnokává nevezi ki.

Ukrán értelmiségiek petíciója a császárhoz.

január 30. A debreceni tanács betiltja a *Munkások Ujságá*-t.

január 31. Forradalom Firenzében.

február 1. Puchner kérésére 7 ezer orosz katona lépi át Erdély határát.

február 4. A vízaknai ütközet.

A Nagyváradra települt fegyvergyár munkásai béremelésben részesülnek.

február 5. Guyon hadosztálya megtisztítja a Branyiszkói-hágót a császáriaktól.

február 8. A toscanai köztársaság kikiáltása.

február 8–13. A képviselőház megvitatja a véstörvényszékek felállítására vonatkozó törvényjavaslatot.

február 9. A római köztársaság kikiáltása.

Bem győzelme Piskinél.

február 10. Görgei és Klapka csapatai találkoznak Kassán.

február 12. Bécsben magyar főurak ellenforradalmi bizottmányt alakítanak.

február 25. Şaguna a császárhoz intézett petíciójában külön román koronartomány szervezését kéri.

február 26–27. Dembiński kápolnai veresége.

február 27–28. A képviselőház elhatározza a távolmaradt képviselők igazolási eljárás alá vonását.

március 2–3. A medgyesi ütközet. Bem visszavonul Segesvárra.

március 3. A tiszafüredi zendülés. Szemere felfüggeszti Dembińskit és a sereg vezérletével Görgeit bízza meg.

március 4. Ferenc József elrendeli az osztrák birodalmi gyűlés feloszlatását, s alkotmányt oktrojál az egész birodalom számára.

március 5. Kossuth Tiszafüreden megerősíti Szemeré március 3-i intézkedéseit.

Damjanich felszabadítja Szolnokot.

március 6. A *Marczius Tizenötödike* Magyarország föderatív átszervezését javasolja.

március 7. Teleki László Magyarország föderatív átszervezését javasolja Kossuthnak.

március 8. Kossuth a Tiszafüreden összpontosult 3 hadtest parancsnokává Görgeit, a magyar haderő egészének parancsnokává pedig Vettert nevezi ki.

március 10. A *Marczius Tizenötödike* újabb cikke a föderáció mellett.

március 11. Bem elfoglalja Nagyszebent.

március 16. Szemere megkezdi a „felső-magyarországi védsereg” szervezését.

március 17–19. Vetter cibakházi expedíciója.

március 19. Bem Feketehalomnál csapást mér az ellenség utóvédjére.

március 20. Bem elfoglalja Brassót.

A szlovák vezetők különálló szlovák koronataromány szervezését kérik a császártól.

március 21. Piemont ismét hadat indít Lombardia felszabadítására.

március 22. Perczel támadó hadjáratot indít a Bácskában.

március 23. A piemonti csapatok veresége Novaránál.

március 23–26. A képviselőház igazolási vitái.

március 24. A baloldal vezetői forradalmi diktatúra megszervezését javasolják Kossuthnak.

március 25. Irányi felszólítja a képviselőházat, hogy a honvédelmi bizottmány elnökét ruházza fel az országgyűlés elnapolásának jogával.

Az Egyenlőségi Társulat felhívása a hazaárulók földjeinek felosztására.

március 30. Az egri haditanács Kossuth részvételével elfogadja a főszereg haditervét.

A *Debreczeni Lapok* az országgyűlés feloszlását követeli.

március 31. Kossuth Görgeit „helyettes” főparancsnokká nevezi ki.

április 1. A főszereg ellentámadásának megindulása.

április 2. A hatvani győzelem.

április 4. A tápióbicskei győzelem.

április 5. A Radical Párt megalakulása.

április 6. Az isaszegi győzelem.

április 7. A gödöllői haditanács.

április 8. A császáriak a szerb felkelők kezén levő területek kormányzatát Ferdinand Mayerhofer tábornokra bízzák.

április 10. A váci győzelem.

április 11. Firenze az ellenforradalmi erők hatalmába kerül.

április 12. Kossuth a táborból visszatér Debrecenbe. A honvédelmi bizottmány elutasítja Kossuthnak a trónfosztásra tett javaslatát.

Ludwig Welden báró átveszi a császári csapatok vezérletét.

április 13. Az országgyűlés zárt ülése elutasítja Kossuthnak a trónfosztásra tett javaslatát.

április 14. Az országgyűlés nyílt ülése kimondja Magyarország függetlenségét és a Habsburgok trónfosztását. Kossuthot kormányzó-előnké választják s bizottságot küldenek ki „a magyar nemzet függetlenségi nyilatkozatának” megszövegezésére.

Kossuth Dragoş felhatalmazza a román felkelőkkel való tárgyalásokra.

április 16. Bem benyomul a Temesköz területére.

április 19. Az országgyűlés jóváhagyja a függetlenségi nyilatkozat szövegét.

Rendelet a majorsági jobbágyok védelmében.

A nagysallói győzelem.

április 21. Perczel benyomul a Temesköz területére.

április 22. Komárom felmentése.

április 24. Pest felszabadulása.

Az országgyűlés újabb 50 ezer újoncot ajánl meg.

Rómát francia csapatok támadják meg.

április 25. Kossuth Irányi Dánielt kinevezi a főváros kormánybiztosává.

A szerb főodbor a vajdaság megszervezését és a szerb határőrvidéknek a vajdasághoz csatolását kéri az osztrák kormánytól.

április 26. A komárom–szőnyi ütközet.

április 27–30. A képviselőház zárt üléseken a kormányzó-előnk hatáskör korlátozásáról tárgyal.

április 28. Noszlopy Gáspár megkezdi a dél-dunántúli népfelkelés szervezését.

május 1. Megalakul a Szemere-kormány.

Ferenc József katonai segélyt kér I. Miklós orosz cártól.

május 4. Görgei megkezdi Buda ostromát.

május 4–8. A drezdai felkelés.

május 5. A Szemere-kormány elveti Dembiński galíciai betörésre irányuló tervét.

május 6. A horvát báni tanács a szábor által elfogadott törvényjavaslatok szentesítését és a horvát végvidéknek a Háromegy Királysághoz csatolását kéri a császártól.

Hatvani Imre Abrudbányán megtámadja a Dragoşsal tárgyaló Iancu csapatait.

május 7. Görgei hadügyminiszteri kinevezése.

- május 9. A cár kiáltványa a Habsburgok megsegítéséről.
Iancu visszafoglalja Abrudbányát. Az abrudbányai mészárlás.
Jellačić sajtószabályzata.
- május 10. Prágában a császáriak felszámolják a baloldal forradalmi szervezkedését.
Perczel elfoglalja Pancsovát.
- május 11. Szemere felosztatja a rendőrséget.
Palermo eleste.
- május 12. Szemere 15 megyéből visszarendeli a kormánybiztosokat.
- május 12–13. Felkelés Badenben.
- május 14. Teleki László megismétli Magyarország föderalizálására vonatkozó javaslatát.
- május 16. Temesvár kivételével a Temesköz teljes területe felszabadul.
- május 18. A Szemere-kormány népfelkelést hirdet.
Teleki László párizsi megállapodása a közép- és délkelet-európai emigráns politikusokkal Magyarország föderatív átalakításáról.
- május 20. A minisztertanács elfogadja a Klapka által kidolgozott új haditervet.
- május 21. Buda várának visszafoglalása.
Ferenc József és I. Miklós Varsóban megállapodik az orosz beavatkozás módozatairól.
Perczel autonóm vajdaságot ajánl fel a szerbeknek.
- május 28. Bălcescu Debrecenben megkezdi tárgyalásait Kossuthtal.
- május 30. Julius Haynau báró átveszi a császári csapatok vezérletét.
- május 31. Az országgyűlés elhatározza, hogy átteszi székhelyét Pestre, s emiatt üléseit egy hónapra felfüggeszti.
Görgei Debrecenben a békepárt vezetőivel tárgyal.
- június 3. Magyar–velencei szövetségi szerződés.
- június 5. A kormány visszaköltözik Pestre.
- június 6. A minisztertanács határozata a szerbekkel és a románokkal kötendő béke feltételeiről.
- június 10. Batthyány Kázmér külügyminiszter körlevele a nemzetiségi kérdéstről elutasítja a területi önkormányzatot.
- június 12. Szemere a parasztmozgalmak elleni szigorú fellépésre utasítja a megyéket.

- június 14. A minisztertanács Stratimirović megegyezési ajánlatát tárgyalja.
- június 15–18. Az orosz intervenciós sereg főerői átlépik a magyar határt.
- június 16. A zsigárdi vereség.
- június 19–20. Az orosz intervenciós sereg balszárnya behatol Erdélybe.
- június 20–21. A peredi vereség.
- június 27. A kormány második felhívása a népfelkelésre.
Arad várának megvétele.
Iancu első megbékélési ajánlata.
- június 29. Minisztertanácsi határozat a honvédsereg Maros menti teljes összpontosításáról.
- július 1. Kossuth a honvédsereg főparancsnokává Mészáros Lázárt nevezi ki.
- július 2. Az országgyűlés egyetlen pesti ülése.
Görgei komáromi győzelme.
- július 3. Róma eleste.
- július 5. Kossuth Görgeit felmenti hadügyminiszteri állásából, de meghagyja a fősereg élén.
- július 8–11. A kormány Szegedre költözik.
- július 11. A honvéds csapatok veresége Komáromnál.
- július 13. Görgei Komáromból elvonul Vác felé.
- július 14. Kossuth Aulichot nevezi ki hadügyminiszterré.
Kossuth és Bălcescu megegyezése a magyar–román megbékélésről.
- július 15. Görgei váci kudarca.
- július 20. Perczel turai kudarca.
- július 21. Ferenc József Scitovszky Jánost esztergomi érsekké és hercegprímássá nevezi ki.
- július 23. Elbukik a badeni felkelés.
- július 24. Mészáros lemond a főparancsnokságról.
Szemere kormánya nevében benyújtja lemondását.
- július 25. Kossuth elutasítja a kormány lemondását.
- július 27. Az orosz főerők átkelnek a Tiszán.
A képviselőház zárt ülésén a békepártiak Görgei főparancsnokságát követelik.
- július 28. A képviselőház nemzetiségi határozata.
A zsidók egyenjogúsítása.

július 29. Perczel Szegedig vonul vissza. Haynau Szeged határába érkezik.

Görgei Tokajnál átkel a Tiszán, és megindul Arad felé.

július 30. A honvédsereg főparancsnokává Kossuth Dembińskit nevezi ki.

július 31. Bem segesvári veresége. Petőfi halála.

augusztus 1. Dembiński feladja Szegedet. A kormány és a képviselőház Aradra települ.

augusztus 2. Haynau bevonul Szegedre.

augusztus 3. Bălcescu a román felkelőereg vezetői elé tárja a július 14-i egyezményt.

Iancu azonnali fegyvernagyvást rendel el.

augusztus 5. Dembiński szőregi veresége.

augusztus 6. Piemont békét köt Ausztriával.

Az erdélyi hadsereg felbomlását előidéző nagycsúri vereség.

augusztus 7. A kormány felajánlja a koronát a Romanovoknak. Görgei tárgyalást ajánl az oroszoknak.

augusztus 9. Kossuth Bemre bízta a hadsereg fővezérletét.

Görgei Aradra érkezik.

A főereg megsemmisítő veresége Temesvárnál.

augusztus 11. Kossuth lemond, s a hatalmat Görgeire ruházza.

augusztus 13. Görgei Világosnál leteszi a fegyvert.

augusztus 17. Az aradi várórség megadja magát.

augusztus 22. Velence megadja magát.

szeptember 5. A péterváradai várórség megadja magát.

szeptember 12. Kossuth nyílt levelében árulással vádolja Görgeit.

október 2-5. Komárom vára császári kézre kerül.

október 6. Batthyány Lajos gróf miniszterelnököt Pesten, a magyar honvédsereg 13 parancsnokát Aradon kivégzik.

október 20. Császári rendelet az új adórendszer (föld- és házadó) bevezetéséről.

október 25. Az „Ideiglenes Közigazgatási Szervezet” bevezetése.

november 18. A Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság létrehozása.

november 21. A Lánchíd átadása a forgalomnak.

1850

- január 10. A román vezetők a császárhoz intézett emlékiratukban a románlakta területek politikai és közigazgatási egységgé alakítását kérik.
- január 18. A csendőrség megszervezése.
- február 15. Kossuth a bulgáriai Sumlából a kisászsiai Kütahyába költözik.
- február 26. A horvát báni tanács feloszlata.
- március 4. Rendelet a föld- és házadó bevezetéséről.
- március 9. Megjelenik a *Pesti Napló* első száma.
- március 26. A kereskedelmi és iparkamarák felállítása.
- április 7. Császári pátens Horvátország és Szlavónia államjogi helyzetének szabályozásáról.
- április 25. Rendelet a jövedelmi adó bevezetéséről.
- május 7. A határőrvidéki alaptörvény részlegesen felszámolja a feudális viszonyokat.
- június 15. Kossuth felvázolja első államszövetségi tervét.
- július 6. Haynau nyugdíjazása.
- július vége Kemény Zsigmond: *Forradalom után* című röpirata.
- augusztus 7. A Londonban megalakult Európai Központi Demokrata Bizottság levele Kossuthhoz.
- szeptember 13. A magyarországi közigazgatás újrászabályozása,
- szeptember 18. Rendelet az országos pénzügyigazgatóságok szervezéséről.
- szeptember 29. A József-ipartanoda és a bölcsészkar mérnöki intézet egyesítése.
- október 1. Az Ausztria és Magyarország közti közbülső vámok részleges felszámolása.
- október Bérmozgalmak az óbudai hajógyárban.
- november 5. A magyaróvári gazdatisztképző állami mezőgazdasági főiskolává alakul.
- november 20. Rendelet a személyes kereseti adó bevezetéséről.
- december 10. A rendőrhatalóságok szervezetének és működésének szabályozása.
- december 12. Császári rendelet a román görög katolikus egyházmegye érseki rangra emeléséről. Az 1853-as pápai jóváhagyás után 1854-ben

szerveződik meg a gyulafehérvár-fogarasi érsekség, Balázsfalva székhellyel.

december 16. A Párkány–Pozsony vonal megnyitásával létrejön a vasúti összeköttetés Pest és Bécs között.

december 23.–1851. május 15. A német fejedelmek drezdai konferenciája.

Zsedényi Ede és Somssich Pál konzervatív röpiratai.

Eötvös József német nyelvű röpirata: *A nemzetiségek jogegyenlősítéséről Ausztriában.*

A Magyar Tudományos Akadémia és a Természettudományi Társulat újra megkezdí működését.

Arany János megírja a *Bolond Istók* első énekét.

1851

február 6. „Ideiglenes” utasítás az iparűzés szabályozásáról.

április 10. A Geringer Károly báró vezetése alatt álló helytartóság működésének megkezdése.

április 13. A birodalmi tanács felállítása.

április 17. A minisztertanács tárgyalja Szécsen Antal gróf memorandumát.

április 20. Carl Friedrich Kübeck báró kinevezése a Birodalmi Tanács elnökévé.

április 25. Kossuth kütahyai alkotmányterve.

május–július Bérmozgalmak a Báziás és Oravica közti vasúti építkezésen.

július 1. Az Ausztria és Magyarország közti közbülső vámvonalak teljes felszámolása.

július Bérmozgalom a pesti kincstári dohánygyárban.

augusztus 20. Császári pápens szerint a kormány csak az uralkodónak felelős; a birodalmi tanács az uralkodó tanácsadó szerve.

október 10. Albrecht főherceg Magyarország katonai és polgári kormányzója.

október 23. Kossuth Angliába érkezik.

december 2. Louis Bonaparte államcsínye Franciaországban.

1851. december 5.–1852. július 14. Kossuth amerikai körútja.

december 31. Az olmützi alkotmány hivatalos hatálytalanítása, a császári egyeduralkodó meghirdetése.

Arany János megírja a *Nagyidai cigányok-at*.

Kemény Zsigmond: *Még egy szó a forradalom után* című röpirata.

Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államban* (1851–54).

1852

január 24. A Makk József-féle szervezkedés leleplezése.

február 16. Bérmozgalom Selmechányán.

február Apponyi György gróf emlékirata az uralkodóhoz.

április 5. Schwarzenberg miniszterelnök halála.

április 11. A minisztertanács elnöke Karl Ferdinand Buol-Schauenstein gróf külügyminiszter, a kormányzat közvetlen irányítását azonban az uralkodó veszi kezébe.

április A helytartóságot Albrecht főherceg „katonai és polgári kormányzósága” alá rendelik.

április–augusztus Bérmozgalom a Kecskemét és Szeged közti vasúti építkezésen.

május 27. Az új osztrák büntetőtörvénykönyv bevezetése az egész birodalomban.

Rendelet az új „sajtórendtartás” bevezetéséről.

június 4-től Ferenc József első körútja Magyarországon.

szeptember 16. A polgári peres eljárás ideiglenes szabályozása.

november 26. „Egyleti törvény” szabályozza az egyházi, kulturális és gazdasági szervezetek működését.

november 29. Az osztrák általános polgári törvénykönyv hatályának kiterjesztése Magyarországra és Horvátországra. Az ősiség eltörlésének újraszabályozása.

Megalakul a Rimamurányvölgyi Vasmű Egyesület.

Szalay László: *Magyarország története* című munkájának első négy kötete megjelenik Lipcsében (1852–54).

1853

- január 19. Az egységes helytartóság működésének felszámolása, új köz-
igazgatási rendelet kiadása.
február 6. A milánói felkelés kirobbanása.
február 18. Libényi János merénylete Ferenc József ellen.
február 19. Ausztria kereskedelmi szerződése a német vámegyesülettel.
február Konzervatívok hódoló küldöttsége Bécsben a császár elleni
merénylet sikertelensége alkalmából.
március 2. Az „úrbéri patens” és a „kárptótlási és földtehermentesítési
nyílt parancs” kibocsátása.
március 3. Noszlopy Gáspár kivégzése.
május 29. Az általános polgári törvénykönyv hatályát kiterjesztik Er-
délyre.
július 2. Az orosz csapatok megszállják a dunai fejedelemségeket.
július 29. Az új büntető perrendtartás bevezetése az egész birodalomban.
szeptember 3. A Cegléd–Kiskunfélegyháza vasútvonal megnyitása.
szeptember 8. Megtalálják az 1849-ben elrejtett koronát.
október 4. Az Oszmán Birodalom hadat üzen Oroszországnak.
november 20. A pesti filharmonikusok első hangversenye.

Jókai Mór: *Egy magyar nábob* című regénye.
A Pesti Lloyd Társulat megalakulása.

1854

- január 1. Életbe lép a Habsburg-monarchia új vámtarifája, amely jelen-
tősen csökkenti a vámtételeket.
január 16. Pátens az úrbéri szolgáltatásokért nyújtandó kártérítésről.
március 4. A Kiskunfélegyháza–Szeged vasútvonal megnyitása.
március 6. Megindul a *Vasárnapi Ujság* című képes hetilap.
március 10. Török János kollégiumi tanár és társainak kivégzése Maros-
vásárhelyt.
március 28. Anglia és Franciaország hadat üzen Oroszországnak. A krími
háború kezdete.

április 6. A közigazgatás és a bíraskodás újjászervezése.

április 24. Konzervatívok hódoló küldöttsége Bécsben Ferenc József és Erzsébet bajor hercegnő esküvője alkalmából.

május 1. Az ostromállapot megszüntetése.

május 23. Magyarországra is kiterjesztik az osztrák bányatörvény hatályát.

június 21. Az erdélyi úrbéri pátens kibocsátása.

augusztus 8. Anglia, Franciaország és Ausztria bécsi megállapodása az oroszokkal kötendő béke feltételeiről.

augusztus 22. Osztrák csapatok megszállják az oroszok által kiűrtett dunai fejedelemségeket.

november Deák Ferenc eladja birtokát és Pestre költözik.

december 2. Ausztria szövetségi szerződést köt Angliával és Franciaországgal.

december 16. A Thun-féle közoktatási reform.

Megindul a *Pester Lloyd* című politikai és gazdasági lap.

Gyulai Pál: *Petőfi Sándor és lírai költészetünk* című tanulmánya.

Megjelenik Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiá*-ja.

Jókai Mór: *Kárpáthy Zoltán* című regénye (1854–55).

1855

január 1. Az állami vasutak, valamint a bánáti állami bányák és vasművek eladása a francia-osztrák tőkével létesült Osztrák Államvasút Társaságnak.

1855. április 17.–1866. január 10. Dessewffy Emil gróf a Magyar Tudományos Akadémia elnöke.

május 21. Rendelet a közjegyzőségek szervezéséről.

augusztus 18. Konkordátum a Habsburg-monarchia és a pápaság között.

december 15. A telekkönyvi rendszer felállítása.

Klapka közreadja a magyar–délsláv–román államszövetség megteremtésére vonatkozó javaslatát.

december 24. A Bruck–Győr vasútvonal megnyitása.

Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar irodalomból* című munkája.

Mocsáry Lajos: *A magyar társasélet* című könyve.

Kemény Zsigmond: *Özveggy és leánya* című regénye (1855–57).

1856

március 30. A párizsi békeszerződéssel véget ér a krími háború.

augusztus 20. A Győr–Újszóny vasútvonal megnyitása.

szeptember 30. A József Polytechnikum szervezeti szabályzatának jóváhagyása.

október 8. Házassági nyílt parancs.

november 1. A Bázias–Oravica vasútvonal megnyitása.

december 7. A cselédrendelet kibocsátása.

december 24. A gázvilágítás bevezetése Pesten.

Kemény Gábor báró: *A nemzetek fejlődéséről* című tanulmánya.

A Magyar Történelmi Emlékek sorozatának megindítása.

A Magyar Történelmi Tár sorozatának megindítása.

1857

április 20. A budai alagút megnyitása.

május 2. A Mohács–Pécs vasútvonal megnyitása.

május 4-től Ferenc József második körútja Magyarországon.

május 9. A konzervatívok emlékirata az uralkodó magyarországi látogatása alkalmából.

Amnesztia a politikai elítéltek részére.

június 4. Az *Orvosi Hetilap* megindulása.

szeptember A *Budapesti Szemle* indulása.

szeptember 19. Császári pátens az új ezüstforint, az ún. osztrák érték bevezetéséről.

november 1. A pesti Kereskedelmi Akadémia megnyitása.

november 15. A Szeged–Temesvár vasútvonal megnyitása.

november 23. A Szolnok–Debrecen vasútvonal megnyitása.

Táncsics Mihály: *Hét nemzetiség szövetsége* című konföderációs terveze.

Az Országos Gazdasági Egyesület újjászervezése.

Erdélyi János: *A hazai bölcsészet jelene* című munkája.

Szalay László: *Magyarország története V–VI. kötete* (1857–59).

1858

február 7. Rendelet a közjegyzői intézmény bevezetéséről.

április 24. A Püspökladány–Nagyvárad vasútvonal megnyitása.

július 20. III. Napóleon és Cavour piemonti miniszterelnök plombiè-res-i megállapodása a Habsburgoknak Itáliából történő kiszorítására.

A Temesvár–Jaszenova vasútvonal megnyitása.

augusztus 21. Megindul Jókai élelclapja, az *Ústökös*.

október 25. A Szolnok–Arad vasútvonal megnyitása.

november 20. A Magyar Tudományos Akadémia új alapszabályának elfogadása.

november 28. Szerbiában megbukik Karadjordjević Sándor fejedelem, és az Obrenović-dinasztia kerül hatalomra.

Mocsáry Lajos: *Nemzetiség* című röpirata.

Kautz Gyula: *A nemzetgazdaságtan elmélete és története* című munkája.

1859

január 17–24. Moldva és Havasalföld fejedelemségek egyesülése.

március 29. A román fejedelemség és a magyar emigráció egyezményének megkötése.

április 24. Községi törvény.

április 29.–november 10. Olasz–francia–osztrák háború.

május 5. Kossuth és III. Napóleon párizsi tárgyalásai.

május 6. A Magyar Nemzeti Igazgatóság megalakulása Párizsban.

május 24. A Debrecen–Miskolc vasútvonal megnyitása.

május Piemontban megalakul a Magyar Légio.

Mihály szerb trónörökös és Kossuth londoni tárgyalásai.

június 4. A magentai ütközet.

június 24. Az osztrák seregek veresége Solferinónál.

július 8. Fegyverszünet Lombardiában.

július 11. Ferenc József és III. Napóleon Villafrancában aláírja az előzetes békeegyezményt.

július 16. Ferenc József laxenburgi manifesztuma.

július Széchenyi röpirata Bach ellen (*Ein Blick . . .*).

július 25. Johann Coronini-Cronberg gróf horvát bán.

augusztus 21. Bach belügyminiszter és Kempen rendőrminiszter felmentése.

augusztus 21.–1861. február 4. Johann Bernhard von Rechberg und Rothenlöwen gróf kormánya.

szeptember 1. A protestáns pátens kiadása.

október 27. Kazinczy-megemlékezés Pesten.

november 10. A villafrancai egyezményt megerősítő zürichi béke.

november 23. Az Erdélyi Múzeum Egylet megalakulása Kolozsvárott.

december 20. Rendelet az iparűzés szabályozásáról.

Eötvös József: *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai* című német nyelvű röpirata.

Kemény Zsigmond: *A rajongók* című regénye.

Madách Imre: *A civilizátor* című színműve.

Madarász Viktor: *Hunyadi László siratása* című festménye.

Mosonyi Mihály: *A tisztulás ünnepe az Ungnál a 886-ik esztendőben* című kantátája.

Irányi Dániel és Ch. L. Chassin: *Magyarország forradalmának politikai története 1847–49.* című munkájának megjelenése Párizsban (1859–60).

Madách Imre megírja *Az ember tragédiája* című művét (1859–60).

Feszl Frigyes Vigadójának építése (1859–65).

1860

- március 15. Tüntetés és letartóztatások Pesten a forradalom évfordulóján.
március 30. Albrecht főherceg felmentése főkormányzói tisztségéből.
április 4. Tüntetés Pesten a márciusi megemlékezés áldozatának, Forinyák Gézának a temetésén.
április 8. Széchenyi István gróf halála.
április 19. Benedek Lajos tábornagy főkormányzói kinevezése.
Az ország 5 kerületre osztásának felszámolása.
április 22. Bruck pénzügyminiszter öngyilkossága.
április 24. A Nagykanizsa–Pragerhof vasútvonal megnyitása (vasúti összeköttetés Trieszttel).
május 1. Az új „Iparendtartás” életbe lépése.
május 11. Garibaldi szicíliai partraszállása.
május 15. A protestáns pátens visszavonása.
május 26. Rendelet a községi bíróságok szervezéséről.
május 31.–szeptember 28. A „megerősített” birodalmi tanács ülései.
június 1. A Székesfehérvár–Újszóny vasútvonal megnyitása.
június 8. A bihari Magyargyepes lakosságának fellépése a földmérési munkálatok megakadályozására.
június 19. Josip Šokčević báró horvát bán.
július 19–23. Tüntetések és letartóztatások Pesten.
augusztus 14. A Miskolc–Kassa vasútvonal megnyitása.
augusztus 20. Tüntetések országszerte.
augusztus 26. Tüntetés Rákospalotán és Pesten.
augusztus 29. Táncsics Mihályt 15 évi fegyházra ítélik.
szeptember 5–7. A Zemplén megyei Leányvár község zendülése a birtokrendezés végrehajtása kapcsán.
szeptember 8–10. Cavour megállapodása a Magyar Nemzeti Igazgatósággal.
szeptember Pesty Frigyes és társai letartóztatása.
október 3. A *Zenészet*i Lapok megindulása.
október 20. Az Októberi Diploma kibocsátása. Szécsen Antal gróftól tárca nélküli miniszterré, Vay Miklós bárót magyar udvari kancellárrá nevezik ki.
Ferenc József Varsóba utazik találkozóra az orosz cárral és a porosz régenssel.

- október 23. Tüntetés Pesten az Októberi Diploma ellen.
 november 1. Mailáth György kinevezése az ismét működő helytartótanács élére.
 november 26.–1861. jan. 17. Báni konferencia Horvátországban.
 december 2. Tüntetések országszerte Ferenc József trónfoglalásának évfordulóján.
 december 10. A Délszláv Tudományos és Művészeti Akadémia megalapítása Zágrábban (működését csak 1867-ben kezdte meg).
 december 13. Schmerling államminiszteri kinevezése.
 december 16. Teleki Lászlót Drezdában letartóztatják.
 december 17. Az esztergomi értekezlet megnyitása.
 december 27. A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság újraegyesítése Magyarországgal.

A Kisfaludy Társaság ismét megkezdte működését, s megindítja kritikai folyóiratát, a *Szépirodalmi Figyelő*-t.

Jókai Mór: *Szegény gazdagok* című regénye.

Mosonyi Mihály: *Szép Ilonka* című operája.

Székely Bertalan: *II. Lajos holttestének megtalálása* című festménye.

Madách Imre: *Mózes* című drámája (1860–61).

Horváth Mihály: *Magyarország történelme* című 6 kötetes munkájának megjelenése Genfben (1860–63).

1861

január 1. Teleki Lászlót Bécsben szabadlábba helyezik.

A nagykovácsi vérengzés.

január 13–16. Román nemzeti értekezlet Nagyszebenben.

január 16. Uralkodói leirat a törvényhatósági „túlkapások” felszámolását rendeli el.

január 23.–március 3. Az Országbírói Értekezlet.

január Felkelés Hercegovinában a török uralom ellen.

1861. február 4.–1865. június 26. Rainer főherceg kormánya. Államminiszter: Anton von Schmerling lovag.

február 11. Gyulafehérvári értekezlet az erdélyi törvényhozás újjászervezéséről.

február 19. Jobbágyszabadítás Oroszországban.

február 26. A Februári Pátens és mellékleteként „a birodalmi képviselőről szóló alaptörvény” kibocsátása.

február A titkos ellenállási szervezet élére Komáromy György kerül.

március 9. Erkel Ferenc: *Bánk bán* című operájának bemutatója.

március 26. Teleki László abonyi programbeszéde.

Garašanin szerb miniszterelnök és Ristić, a fejedelem bizalmasa Pesten tárgyal a magyar ellenzék vezetőivel.

március Országgyűlési választások.

Adolf Fischhof és Joseph Unger röpirata: *A magyar kérdés rendezéséhez.*

április 1. A Buda–Nagykanizsa vasútvonal megnyitása (Déli Vasút).

április 2. A karlócai szerb nemzeti kongresszus megnyitása.

április 6. Az országgyűlés megnyitása Budán.

április 13. A horvát szábor megnyitása Zágrábban.

május 8. Teleki László öngyilkossága.

május 12. A katonai fogház megostromlása Győrött.

május 13. Deák első felirati javaslata az országgyűlés előtt.

május 16. A határozati párt ellenindítványát Tisza Kálmán terjeszti az országgyűlés elé.

június 5. A felirat 3 szavazatnyi többsége a képviselőházi szavazáson.

június 6. Cavour piemonti miniszterelnök halála.

június 6–7. A szlovákok nemzeti kongresszusa Turócszentmártonban.

június 7. A képviselőház nemzetiségi vitájának kezdete.

június 12. Az országgyűlés elfogadja Várady Gábornak a feliratot módosító indítványát.

június 24. 366 fiatal pesti értelmiségi szolidaritási felhívása „Olaszország ifjúságához”.

június 30. Az uralkodó megtagadja a „felségsértő” felirat átvételét.

július 5. Az országgyűlés elejti a Várady-féle módosítványt.

július 18. Forgách Antal gróf kancellári kinevezése.

július 19. Esterházy Mór gróf tárca nélküli miniszteri kinevezése.

július 23. A horvát szábor határozata a Horvátország és Magyarország közötti államjogi kapcsolat tárgyában (1861: XLII. tc.).

- július A határozati párt balszárnyának *1847 vagy 1848* című röpirata.
- augusztus 3. A horvát országgyűlés elutasítja a birodalmi tanácsban való részvételt.
- augusztus 8. Deák második feliratának országgyűlési elfogadása.
- augusztus 9. A nemzetiségi bizottság javaslata az országgyűlés előtt.
- augusztus 22. Az országgyűlés feloszlata.
- szeptember 6. Az uralkodó jóváhagyja „Az erdélyi román nép irodalmi és művelődési társasága” (Astra) alapszabályait.
- szeptember 29. A pesti megyeháza katonai megszállása, a közgyűlés megakadályozása.
- október 27. A megyei gyűlések betiltása.
- október 29. Nádasdy Ferenc gróf erdélyi kancellári kinevezése.
- november 5. A kormányzás új rendjének, a „provizóriumnak” bevezetése.
Katonai bíraskodás életbe léptetése.
Pálffy Mór gróf kinevezése helytartóvá.
- november 12. A horvát országgyűlés feloszlata.
1861. december 21.–1864. július 17. Szalay László a Magyar Tudományos Akadémia titkára.

A fővárosban megjelenik a *Pešťbudinské vedomosti* című szlovák politikai lap.

Az aninai vasművek üzembe helyezése.

Jedlik Ányos elkészíti dinamóját.

Korányi Frigyes javaslatára Szabolcs megye kötelezővé teszi a himlőoltást.

Benczúr Gyula: *Hunyadi László búcsúja* című festménye.

1862

január 19. Szilágyi Virgil: *A nemzetiségi kérdés hazánkban* című cikksorozata a *Jövő* hasábjain.

február 28. Szilágyi Virgil és Mezei Lipót letartóztatása.

február Pálffy helytartó emlékirata az uralkodóhoz.

tavaszan Elkészül az emigráció új tervezete a dunai államszövetségről.

Házkutatások, többek között Vidats János gépgyáros lakásán.

- május 1. Kossuth felhatalmazza Canini olasz kormány megbízottat, hogy a Dunai Szövetség tervét balkáni diplomáciai tárgyalásain felhasználhassa.
- május 18. Helfy Ignác a *L'Alleanza* című lapban megjelenteti a Dunai Szövetség tervét.
- május 22. Vám- és kereskedelmi szerződés Törökországgal.
- június Tisza Kálmán elítéli a Dunai Szövetség tervét.
- augusztus 20. A Magyar Földhitelintézet létesítésének engedélyezése.
- október 9. Császári rendelet megkönnyíti a főrangú nagybirtokos családok birtokainak hitbizománnyá alakítását.
- október 11. Forradalmi mozgalom Görögországban; megfosztják trónjától a nemzeti felszabadító törekvésekkel szembeforduló uralkodót.
- október 18. Császári leirat nemzeti egyenjogúságot ígér az erdélyi románoknak.
- november 19. Részleges amnesztia: Mezei Lipót és Szilágyi Virgil visszanyeri szabadságát.
- december 27. Az állam és az osztrák nemzeti bank viszonyát újraszabályozó és a bank privilégiumát meghosszabbító ún. bankakta szentesítése.
- az év végén Apponyi Györgynek az uralkodóhoz intézett emlékirata az „egyenjogú dualizmus” bevezetését javasolja.

Vajda János: *Önbírálat, Polgárosodás* című röpiratai.

Izsó Miklós: *Búsuló juhász* című alkotásának kiállítása.

Jókai Mór: *Az új földesúr* című regénye.

Kemény Zsigmond: *Zord idő* című regénye.

1863

- január 1. Megindul Jókai napilapja, *A Hon.*
- január 22. A lengyel nemzeti felkelés kirobbanása.
- március 9. Apponyi emlékiratának elutasítása.
- április 3. Apponyi lemond országbírói tisztségéről.
- április 9. Andrássy György gróf országbírói kinevezése.